

કાંતિના માર્ગે

માસોમની આઝાદી માટે લગાવેલા
જંગોની શોભાચલરી તેજસ્વી તવારીખ
[૧૮૫૭ થી ૧૯૪૫]

:: લેખક ::

સત્યદેવ વિલાસંકાર

:: અનુવાદક ::

મધુકર રોદરીયા એમ. ઃ

કિન્નમત ૨-૮-૦

મુખ્ય વિદેતા

આગસ્ટ પ્રકાશન મંદીર

જય હિન્દ બુક ડીપો

૬૯ વિકુલભાર્ગ પોલ શાહ

સી. પી. ટંક, મુંબઈ ૪.

તાર સરનામું “ચલો દિલ્લો”

मुद्रक : श्री गुरुदेव पिताम्बर हस्तर. डिपा प्रिन्टरों हेवकरण मेनशन
 विठ्ठलदास रोड, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई २. प्रकाशक : हमारा हिन्दुस्तान
 पब्लिकेशन साम भी० नेकशातमान राजगुहादुर वारी
 हमाम स्ट्रीट कोट मुंबई नं. १

શ્રી હિમરાજ રણછોડાસ બેટાઈ શ્રીમતિ હીરાબહેન બેટાઈ

★

નેતાજીએ શરૂ કરેના આભોગના મુક્તિ સ આમમાં આઝાદીકાળે
કેસરીયા કરનાર ગરવી ગુજરાતના સૈનિક દંપતિને સપ્રેમ સાદર

ક્રાંતિના માર્ગે

વૃત્તનની આઝાદીના ઝો આશકો ! 'જય હિન્દ'ની અમારી સલામી ઝીલો.

જય હિન્દ !

હાથમાં ત્રિરંગી ઝંડો ઝાલી, 'સર પર તિરંગા ઝંડા જતવા દોખા રહ્યા છે' નું ખુશીનું ગીત લલકારતા, ને કદમ કદમ આગે બદતા શેરે હિન્દ, જાંબાજ, નવજુવાન આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકો આખા રાષ્ટ્રની સલામીના દાવાદાર છે. એમણે ત્રિરંગી ઝંડાનું 'ગૌરવ રાખ્યું' છે, એટલું જ નહીં, એને બદાવ્યું પણ છે. પણ કપડાના ટુકડામાં રાષ્ટ્રનો ઝંડો બનવા સાથે તાકાત નથી આવતી. એ તાકાત આવે છે આવા જુવાન પીર સુમટો પામેથી, જે એની શાન વધારે છે, જે લાખોની સંખ્યામાં એના નામ પર કુરબાની કરવા ખડે પડે ઘણું જાય છે. પોતાના પ્રાણની શેતરંજ બિછાવી; રણજંગમાં યાદોમ કરી મુકાબી દેનાર આ નરનંદાઓએ જગતની સામે રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રબક્ષિત ને સ્વાર્પણની એક અમૂલ્ય, અનુપમ જ્વનકદાણી રજૂ કરી દીધી છે. ને તેથી જ એમનું સ્વ 'જય હિન્દ' આગે મુક્તિમંત્ર નેવું બની, બાગક

ને વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરુષ, હિન્દુ ને મુસલમાન સૌના દિલમાં ધર કરી ગયું છે, સૌના હોઠ પર ઉમળકાથી લહેરી રહ્યું છે, ને એના પડખા સાંભળતાં પરદેશી શાહીવાદના હૃદયમાં યડકાટ પેદા થાય છે,

‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મ સિદ્ધ હક છે.’

૧૯૧૬ માં, લખનૌની ઐતિહાસિક મહાસભા અધિવેશનમાં લોકમાન્ય તિલકે આઝાદીના આ મૂળ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું, અને પ્રાણી માત્રના આત્માના સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેરાત કરી. અને એના ઉત્તરાર્ધમાં એમણે ‘ઉચ્ચાર્યું’ કે, “હું એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશ.” અને પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું આનાથી એમણે પ્રતિપાદન કર્યું. અગ્નિનો સ્વભાવ છે સળગાવવાનો એની આંચ લાગે ને જેમ દરેક વસ્તુ રાખ થઈ જાય, તેમજ આઝાદી યા સ્વરાજ, પ્રાણીમાત્રનો મૂળ ગુણ છે ને એની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. હા, ક્રાંતિ, વિપ્લવ ને ઇન્કિલાબ પણ આ પ્રયત્નોમાં સામેલ થઈ જાય છે. જે હિન્દુ જ્ઞમિનો પાછલાં કેટલાયે વર્ષોનો ઇતિહાસ આવી જ ક્રાંતિની આગથી બડબડતો છે.

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ, આજા જ એક મહાન ક્રાંતિકારી હતા. એમના રહસ્યપૂર્ણ જીવનમાંથી જડી તેવી વાતો, આ પાનાંઓ પર આકાર પામી છે. આધુનિક લૌકિક ભાષામાં નેતાજીએ હિંસાનો માર્ગ ધારણ કર્યો ને આપણો દેશ તો મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ અહિંસાનો સર્વથા નવીન પ્રયોગ આદરતો, નવા ઇતિહાસનું ઘડતર કરી રહ્યો હતો. પરંતુ ઇતિહાસના ઘડતરમાં આત્મોત્સર્ગ, બલિદાન, કષ્ટ સહન, ને સર્વસ્વ ત્યાગ અનિવાર્ય છે; ને નેતાજીએ અને એમના સાથીઓએ એ રીતે જ ઇતિહાસ રચ્યો છે.

ગાંધીજી હજે છે, તલવાર એ શુરની નિશાની નથી, કાચરની સંજ્ઞા છે. પરંતુ પોતાનો જન બચાવવાને માટે જોણે તલવાર ઉઠાવી છે તે કાનુનની નજરે પણ હિંસા નથી, કરતો, ને અહિંસા પણ

એની પીઠ ઠોકે છે. ધર્મ એને સાબાશી પોકારે છે જેની નિયતમાં હિંસા નથી, તે તલવાર ઉઠાવવાથી નથી. કાપર ગણાતો નથી હિંસક સેખાતો દેશની આઝાદીને રક્ષવા માટે જે 'આયેલી તલવારનું' નામ હિંસા નથી આત્મ સમર્પણુ યા આત્મ રક્ષણુ છે. તલવાર હિંસાનું સાધન નથી, રક્ષાનું સાધન છે.

હાથનો સાચો, લગોડીનો પાકો, કીર્તિના મોહથી દુર ને સ્વાર્થથી મુક્ત માનવી પોતાના ને પારકાના પ્રાણની રક્ષા માટે, જાણતાં અજાણતાં જે દિવસે પણ તલવાર ઉઠાવે છે. ત્યારે ને અહિંસાને લગવતો નથી. બલકે એનું નામ રોશન કરે છે. શિર હથેલીમા રાખીને રણ્યમેદાનમાં નીકળનાર જાંબાજ અહિંસાની ખાડાની ધાર પર ઉપાડે પગે નિર્બંધતાથી ચાલી શકે છે. એ નિર્વિવાદ વાત છે.

આમ છતાં નેતાજી અને એમના સાથીઓએ જે કાંઈ ક્યું છે તે તરફ દોષધૂણું દષ્ટિએ જોનારને જણાવવું જરૂરી છે કે આઝાદ હિન્દ ફોજ અને સરકાર જાપાનીઓના હાથની કઠપૂતળી હરગિજ નહોતા છતાં અનેક અપરાધો માટે એમને દોષિત ગણુતાથે ન્યાયની ખાતર કહેવું જરૂરી છે કે એમણે જે કાંઈ ક્યું છે તે કોઈ લોભ યા લાલચ ને વશ થઈ ને નહીં પણ સામી દેશ ભક્તિની ભાવનાથી ક્યું છે. એમનું કાર્ય કદાચ કોઈને શુદ્ધિયુક્ત ને કોઈને ભ્રમધૂણું લાગે પરંતુ એની પાછળ ઉત્કૃષ્ટ દેશ પ્રેમનું પ્રેરણા બળ હતું. પોતાની જનમલોમની મુક્તિ એજ એક માત્ર એમનું લક્ષ્ય હતું આમ છતાં, કોઈ પ્રકારના વિવાદ યા ઝડપડામા ન પડતાં આ પુસ્તકમાં સાચી છટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન જ ક્યું છે. હિંસા-અહિંસાના દાર્શનિક વિવેચનની ચર્ચા આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી. ૧૮૫૭ પછી રાષ્ટ્ર મુક્તિ માટે કરવામા આવેલા સતત પ્રયાસોની એક શૃંખલા વાચકો સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવાનો જ એનો હેતુ છે, મુક્તિની ભાવના ને આંકાક્ષા માનવીનો કેવી રીતે કાયાકલ્પ કરી દે છે તેનું જીવંત ઉદાહરણ અહીં જડી રહેશે. શુભામીના અભિરાપમાં ફસાયેલા આપણે દેશવાસીઓએ

આઝાદીના આ આશકોની પ્રાણુવંતી કહાણીનો, આ દૃષ્ટિએ, ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ.

આઝાદી ! મુકમિલ આઝાદી !

‘જય હિન્દ’ના મંત્રનો ગુંગરવ કરી, બલિવેદી પર ચઢનારામાંના પ્રત્યેકના હૃદયમાં આઝાદ ચવાની ને આઝાદ કરવાની હોશ ભરી હતી. એમને કતેહ મેળવી, પારકા રાષ્ટ્રોને પોતાની એડી નીચે ચગદવાં નહોતાં એમનાં બલિદાન પાછળ શુદ્ધ નિર્મેળ અહિંસાની ભાવના હતી, ને તેથી જ ‘જય હિન્દ’ શબ્દ એમણે અપનાવ્યો તેવો રાષ્ટ્રમંત્ર બની ગયો.

‘જય હિન્દ’ શબ્દે જાતિભેદ મિટાવી દીધા. ધર્મના ઝઘડા લુપ્ત કરી દીધા, સ્ત્રી પુરુષના અધિકારની સીમા લોપી દીધી, સ્પર્શ સ્પર્શને ટાળી દીધો, ઉંચ નીચનાં બાન બુલાવી દીધાં, રાષ્ટ્રીયતા જન્મત કરી, હિન્દ જોને માટે તલપી રહ્યું હતું તેવી કૌમિયત પેદા કરી, ખાનખાન એક ક્યું, બેલી એક કરી, બાપ બાપ એકમેકને ગળે વીંટળાઈ ગયા. આ પુસ્તકના વાંચનથી મનમાં એવો સંસ્કાર જાગે છે કે, જોડો, કંઈક કરો, મરી ખૂટો, ગુલામ તરીકે જીવતા ન રહો; જીવો તો આઝાદીનો દમ ભરતા જીવો.

આ છે “ક્રાંતિના માર્ગે” પુસ્તકનો સંદેશ. ‘સુરજ ખૂન કર જગમે’ ચમકે, ભારત નામ મોહાગા’ આ છે “ક્રાંતિના માર્ગેની” આશા, ને પ્રેરણા. ગુલામ ભારતવાસીના હૃદયની ભૂમિમાં આ ખીજતું આરોપણુ આ પુસ્તકથી શક્ય થશે તો અચળ સાર્યક થયો લેખારો.

અત્રે, પુસ્તકના પ્રકાશન અંગે, નાની મોટી જવાબદારીમાં મને સહાયસ્વત થનાર મારા યુવાન મિત્ર બાપુ રવીન્દ્ર સાંકળિયાનો આભાર, ત્રાણુ ચોરીમાંથી ટળવા, જરૂર માનવો જોઈએ.

જય હિન્દ !

મધુકર રાંદેરિયા.

પહેલી નજરે

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ જનમજોમનો સાદ	૧
૨ નેતાજી	૭
૩ ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨—પુર્વાર્ધ	૧૬
૪ ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨—ઉત્તરાર્ધ	૩૦
૫ હીલો વિશ્વાસપાત	૪૫
૬ મસાલના ઝડકા	૫૬
૭ આઝાદ હિન્દ ઝિંદાબાદ	૬૯
૮ ચલો દિલ્લી	૯૧
૯ ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ	૧૧૪

જનમભોમનો સાદ

આંધી, ઉદ્ધાન અને ઝંઝાનાતની માફક, જનમભોમનો સાદ સાબળીને, એને આઝાદ કરવાની એક માત્ર ધૂનમા, ભારતના વીરો, ક્ષિતિજને પેલે પારથી, આગેકદમ બદાવતા, વણુચબ્યા, વણુરોડ્યા આવી રહ્યા હતા. ઇમ્દાન અને મણિપુરના જંગી મોરચાઓ પર એમણે જિંદગીની રોતરજ માડી દીરેતી હોમકોમ, સિંગાપુર અને રગૂન ગજીઆના પાનાઓને-જોડી લેભા કરેના મકાનની માફક પડતા જોઈને, લાગેતુ કે ઇમ્દાનમા પણ અત્રેજ ફોજના મૂળિયા બેઝેડવામા ઝાઝો સમય નહીં નાગે પણ એમને ક્યા માલુમ હતુ કે ધૂનઓ ત્યાથી નવુ જ રૂપ ધારણ કરશે ને એમની સમગ્ર આસા, ઉમંગ, ને આકાશાઓ દિમપાતથી જંગી જશે. ભારતમાને આઝાદ ને સ્વાધીન જોવાનુ એમના ભાગ્યમા નહોતુ નબ્બુ. ભારતની આઝાદીના સત્રામેને દ્રોહનુ બદચ્ચન્તનામ આપી, પોતાની જિંદગીનો ખેન ખેનનાર દેશભક્તોને દ્રોહી ને બળવાખોર કહેવાની ગમ નવી નથી છતિહાસની એક વાર પુનરાવર્તિ થઈ ગઈ.

પરદાની પાછળ આમજનતાની આખોથી દૂર એક નવું નાટ્ય
 બજવાઇ રહ્યું હતું. એ નાટકનો સ્વરૂપ જિંદગીની જે ચિર સાધનાની
 પ્રતિમા ગુલાએલ હતો, તેની પૂરી માહિતી, આ દેશવાસીઓને
 મળવી મુશ્કેલ હતી રેડિયો, તારટપાન, ટેલિફોન, ને સમાચાર
 પત્રોના વીજળીવેગી યુગમાં, જ્યારે દુનિયાની દીવાલો વચ્ચેનું અંતર
 હુપ્ત થતું જાય છે ત્યારે અમારો આ અભાગી દેશ જ બાકીની
 દુનિયાથી આજે ૫ કાશોના અંતર દૂર છે મહાયુદ્ધની વતમાનનીતિ
 અનુસાર જે મોરચાબધી યુદ્ધક્ષેત્રની સીમા પર કરાન છે, તેની સાથે
 એક બીજા મોરચાબધી કરવી પણ જરૂરી થઈ પડી છે એવું નામ
 આજકાલની ભાષામાં છે, સેન્સરશીપ' યુદ્ધક્ષેત્ર પરથી શું, પણ આવા
 દિવસોમાં એક દેશથી બીજે દેશ જનારા સમાચારો પર પણ એવું
 જડ નિયંત્રણ રખાય છે કે કોઈ સમાચાર આ સેન્સરની
 ગળણીમાંથી ગળાયા વિના છટકી શકતા નથી દુરમન' મનાયેના
 દેશ તરફથી આવતા સમાચારો પર તો એથીયે વધુ કંટાળી
 નજર નાગી જાય છે ને તેથી બ્રહ્મદેશ, મલાયા જાપાનમાં
 દેશમુક્ત ભારતવાસીઓ જે મહાન ઉદ્યોગમાં રચ્યા રહેના
 હતા, તેની વાતનો અણસાર આ દેશના લોકોને કદીને આવી શકે
 તેમ નહોતું તો પણ હવાની હાલેરની માથે અથડાતી ખબરો આ
 મોરચાબધીની દીવાલો બેદીને અડી આવી પહોંચતી સમાચારપત્રો
 સિવાય પણ આઝાદ હિન્દ ફોજના વીર સુપ્રતોની વીરગાથા ને જોઈદરની
 વાત જ્યાંયા સમજાતી જ રહેતી પત્રનની પાખ પર ઉડતી આ
 વાત આરે કોર વિસામો આવા મેસતી. નોકાના મન પર કેટલીયે
 કહાણીઓ ને કિસ્સાઓ રોજબરોજ પડતા રહેતા. રચન, સિંગાપુર, ને
 ટાકિરો સિવાય બનિનનો રેડિયો પણ ઘડી-બોની બની, સમાચારોને
 વહેતા કરતો આઝાદ હિન્દ સરખારના આઝાદ હિન્દ રેડિયો પરથી જાહેર
 આઝાદ હિન્દનો નામ પણ અહીં આવી ટકરાવા મરતો પહાડી ચોગીઓ
 પરથી ગાજતો 'જય હિન્દ'નો પોખર હિમાનપનાં સિખરો સાથે

અથડાઈ દેશભરમાં પડવા પાડતો, 'ચનો દિલી' 'ચનો દિલી' 'ચનો દિલી' તુ પ્રાણીયો ધમકતું કૃમગીત પણ વોકાના કાન પર અથડાતું આ મધાની ચર્ચા મતી, પણ બપથી આકળા બનેલા લોક માત્ર કાતોકાન વાત કરતા રહ્યા

ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની મહાન ક્રાંતિને જાગતી ઝખમે કરવા હમનનો જે કારકો દેવવામાં આવ્યો, તેનાથી આમજનતામાં આરેકાર બધનુ સામ્રાજ્ય બાપી ગયું

જનતાની નૈતિકતાને ટકાવી રાખનાર દેશનેતાઓ જેલના દ્વાર પાછળ અથવા નજરબંધી હાવણીઓના પુરાઈ ગયેલા હતા તે બહાર છવાઈ રહેતી અનૈતિકતાએ જનતાને અધિક બેબાકગી બનાવી મૂકી હતી મહાત્મા ગાંધીનો વાઈસરોય આવેતો પત્રવહેવાર, આગાખાન મહેલમાં એમણે કરેલું અનશનવ્રત, તે તે પછી એમની ખીમારી બાદ થયેલી મુક્તિએ પરિસ્થિતિમાં થોડી મોકળાશ તો કરી આપી, પણ ખીક અને અનૈતિકતાનું માથું આવરણ તો એવું જ રહ્યું તે આમ છતાં, અદરને અદર સજાગીરહેનાર જનતાના વિકાસના જવાનામુખી સાથે ટક્કર મીનવાનું બ્રિટિશ સરકારને હિમિત ન લાગ્યું જમની પછી જાપાને મોમાં તરફ પડી શરણાગતિ રીમરી, જેનો અને નજરનંવી હાવણીના દ્વાર હવે નથ રાખવાનું કોઈ કાગળ નહોતું. ભારતના વાઈસરોય નોડ વેવનના પ્રવતોથી સિમલાનો રમમડપ રચાયો, તે એને માટે ત્રણ વર્ષ બાદ, જેનો ને હાવણીઓના કમાડ પરના તાળા ખૂલી ગયા

હિંદકસરી પડિત જવાહરનાથ નેહરુ અને સુજાનકેનરી સમદા, વદનમલાઈની વીરવાપ્તી ચારકાર ફરી મબજાવા લાગી. અનેલા દેગે પડ્યું ફેર પું બપજીન બનેલી જનન એ સુમાવેની નૈતિકતા મેવવા માડી એના હદમાં આતમશ્રદ્ધા ને પુરુષાઈની જોત જગવા લાગી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની લીડલુ ક્રાંતિની વાસ્તવિકતા અને આઝાદ હિન્-

ફોજના સૈનિકોની સ્થિતિનો હેવાલ નેહરુએ લોકો સામે રજૂ કર્યો. ઓગસ્ટના છેલ્લા દિવસોમાં કાશ્મીરથી દિલ્હી પાછા ફરતાં, લાહોરમાં એમણે સમાચારપત્રોમાં જે સાહસપૂર્ણ નિવેદન કર્યું, તેનાથી દેશમાં ઉત્સાહનો જુવાળ ફરી વળ્યો. દેશના વીસ હજાર સખ્તો દેશવાસીઓના સોહસુબંધ બની ગયા. ચારે બાજુ ચર્ચાઓ જાગી ઊઠી; નેહરુએ જાણે આ પ્રસંગે, પોતાના નિવેદનમાં જનતાના હૃદયમાં છુપાયેલી વેદના તે બેચેનીને વાણી આપી દીધી. એમણે કહ્યું, “આ સવાલે મને કેટલાયે વખતથી બારે બેચેન બનાવી મૂક્યો છે; હું આટલો સમય ત્રુપ રહ્યો, કારણ મને ખીક હતી કે મારા અર્થનો તુરત અનર્થ કરવામાં આવશે.” થુલ પૂરું થયાં પછી બહાણેલી પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરતાં એમણે કહ્યું, “આઝાદ હિન્દ ફોજના અનેક સિપાઈઓને અને અફસરોને અત્યારે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા છે. એમની સાથેનું વર્તન પણ ઠીક નહોતું. ધણાં તો મૃત્યુની છાયામાં દિવસો વિતાવી રહ્યા છે. આ લોકોને સજા કરવી એ સૌથી વધુ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ દુર્ઘટના કહેવાશે, કારણ એમનું જિંદગીનું ખેય તો દેશની આઝાદીનું જ હતું. હિન્દુસ્તાનમાં આવો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, ત્યારે એમની સાથે આવો કઠોર વહેવાર રાખવો એ મોટી ભૂલ છે. એમની સાથે સામાન્ય કોઠીઓની માફક કરવામાં આવતા વહેવારનાં પરિણામ બહુ બપાનક હોઈ શકે. એમને સજા કરવાથી લાખોના દિલમાં ઊંડા ધેરા ધા થઈ જશે. આ બાબતમાં તો સુભાગ્યે કોઈ કોમી સવાલ પણ આડો નથી આવતો, કારણ આ ફોજમાં હિન્દુ, મુસલમાન, શિખ વગેરે સૌ સામેલ છે.”

. પોતાની સ્થિતિની લાચારી જોતાં સરકારે તુરત એક નિવેદન બહાર પાડી આખીયે વાત પર પડેલા ઢાંકવાને, તે પોતાની ન્યાયપ્રિયતાનો દંદેરો પીટાવવાને લશ્કરી અદાવતમાં બહાર કાઢવાની કસવાતની ખબર આપી. પરંતુ, જનતાનાં દુઃખદર્દે અને બેચેની દર કરવાના ઇરાદાથી વસ્તુસ્થિતિ, અને વારતવિક ઘટનાઓ પર જરાય પ્રકાશ ફેંકવામાં ન આવ્યો.

દિલ્લીમાંના એક સ્થાનિક પત્રના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપતાં નેહરુજીએ ફરી જણાવ્યું, “ચાલો, એટલું જ ઠીક થયું કે સરકારે આખા રહેસ્ય પર પડેલા પડદાને તો છેવટે હટાવ્યો ! પણ આખી પરિસ્થિતિ હજી પ્રગટ નથી થઈ. હું ઇચ્છું છું કે આના પર પૂરો પ્રકાશ પડે, ને આ સેનાના કેટલા સિપાઇઓ ને અફસરો ક્યા ક્યા કિલ્લાઓમાં, છાવણીઓમાં ને જોવામાં સળિયા પાછળ પુરાયા છે તે જાહેર થાય. ઉપરાંત કેટલાની વિરુદ્ધ ક્યા પ્રકારની કાર્યવાહી કરવામાં આવી છે તે પણ ખતાવાય.” આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અનુસાર, સ્થિતિનું વિવેચન કરતાં એમણે કહ્યું કે એ સમયની પરિસ્થિતિમાં રચાયેલી, ને અનેક વિદેશી સરકારોએ માન્ય કરેલી સેના અને એના બંદીવાનો સાથે, મુલકેદી જેવો જ વર્તવ રાખવો જોઈએ. આના પર નાગરિક જનતા અને લશ્કરના સૈનિક સરખું ખ્યાન આપવું જોઈએ. મુલક પૂર્ણ થયા પછી મુલકની નહીં પરંતુ શાંતિની દૃષ્ટિથી આ સમગ્ર ઘટના પર વિચાર કરવો જોઈએ. એમણે આઝાદ હિન્દ મેનાની તુલના, ડ ગોલની ફ્રંચ સેના સાથે કરતાં જણાવ્યું કે પેંતા-સરકારના સમયમાં જ્યારે જર્મન સેનાએ એના સૈનિકો સાથે વિદ્રોહીઓ જેવો વહેવાર કરવા ધાર્યો, ત્યારે જનરલ આઇઝનહાવરે એક કંઠોર ચેતવણી આપતાં, જર્મનોને સાવધાન કર્યા હતા, કે એમને સૈનિકો માની એમની સાથે મુલકેદી જેવો વહેવાર કરવો જોઈએ. ભારતીય અંગ્રેજ સેનાના સૈનિકોએ પણ પોતાના સાર્થીઓ સાથે સમુચિત વહેવાર રાખવામાં સંતોષ માનવો જોઈએ.”

આમ, હિન્દકેસરી નેહરુજીએ એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન તરફ રાષ્ટ્રના આત્મામાં જે જાગૃતિ અને ચેતના પેદા કરી દીધી, તે માટે ભારતીય રાષ્ટ્ર અને એના રહેવાસીઓ ચિરકાલ પર્થત પંડિતજીના ઋણી રહેશે. એમના આ સાહસનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રીય મુક્તિજંગના ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં ગૌરવભરે કરવામાં આવશે. સમાચારપત્રો, સંસ્થાઓ, સરકારો ને પ્રદર્શનોના સ્તંભોમાં આ આખી વસ્તુએ ટુરન જ એક સજીવ રાષ્ટ્રીય અદિશનનું -

૨૫ ધારણ કરી લીધું. અનેક સમાચાર પત્રોના વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ થયા. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી દૈનિક 'જનગણમિ'એ આ દિશામાં માર્ગ-દર્શન કર્યું નહેરૂની પછી આ સવાલને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું શ્રેય શ્રી. અમૃતલાલ શેક્ટને ફાળે જાય છે. વર્ષો પછી, સપ્ટેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસ મહાસમિતિની જે ઐતિહાસિક બેઠક ભરાઈ એમાં રજૂ મી એ નહેરૂએ એક અગત્યનો મહત્વપૂર્ણ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. એમાં આઝાદ હિન્દ સેનાના સૈનિકોને યુદ્ધકેદી માની યુદ્ધ પૂર્ણ થયાને કારણે તુરત મુક્તિ આપવાની માગણી કરતો, પોતાના દેશની મુક્તિને માટે, એમને સખ આપવાના કાર્યને, અત્યંત દુર્ભાગ્યપૂર્ણ, અન્યાયી તથા હિંદ અને છંદ્રોડ વચ્ચેની ખામતે વધારે જાંડી ને પહોળી કરનાર તરફ વર્ણવવામાં આવ્યું હતું; થયેલી સખએ રજૂ કરવાની માગણી પણ જોરશોરથી કરવામાં આવી, મુદ્દમાએ માટે એક બચાવસમિતિ પણ નીમાઈ ગઈ. કોંગ્રેસ મહાસમિતિનો આ પ્રસ્તાવ આખા રાષ્ટ્રનો અવાજ હતો, ને સરકારે એમ જ એના તરફ ઈર્ષા કર્યું વાજબી નહોતું; પણ સરકાર, પોતાના હક્કને દુરાચરને શાની છોડે ?

પરિણામ એ આવ્યું કે આ પ્રશ્ન સમગ્ર રાષ્ટ્રનો બની ગયો. 'આઝાદ હિન્દ'ની ભાવના વધુ ને વધુ હિંમત રૂપમાં જાગી ઊઠી. 'જય હિન્દ'નું સ્ત્ર આખા રાષ્ટ્રનું સ્ત્ર બની ગયું, ને 'વંદેમાતરમ્' જેવું મહત્વ એને મળી ગયું. 'અતો દિલ્લી'નું આઝાદ હિન્દ સેનાનું ખાતું ગીત નાનાં નાનાં બચ્ચાઓનાં યે મોઢે ચડી ગયું. વિશ્વાસ, એકતા અને બલિદાનની જે પવિત્ર ભાવનાઓ પર આઝાદ હિન્દ સરકારની હમાયતના પાયા નખાયા હતા, તેણે આ દેશમાં જાડાં પગરણ કરી દીધા. એની સામે, સાંપ્રદાયિકતાની માયાજાળ છિન્નભિન્ન જેવી થઈ ગઈ.

'સુભાષકી ફોજ'કો છોડ દો, લાલ કિલ્લા તોડ દો'નો ગગનગામી પડકાર સહસા સમગ્ર વાયુમંડળમાં ફેલાઈ ગયો.

‘નેતાજી’

૨૬ મી જાનેવારીનો દિન ‘ભારતીય સ્વતંત્રતાના દિન’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. ૧૯૨૬માં લાહોરની કોંગ્રેસમાં ‘પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો પ્રસ્તાવ પસાર થયા પછી, આ દિવસ સારાય દેશમાં મોટી ધામધૂમ સાથે ઉજવાય છે, ને દેશવાસીઓ ત્રિરંગી રાષ્ટ્રીય ઝંડાની ઢાળામાં ઊભા રહી, રાષ્ટ્રની મુક્તિ માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની પ્રતિજ્ઞા, પૂરી સત્યાગ્રહ ને ધમાનદારી સાથે લે છે. ૧૯૪૧ માં પણ ૨૬ મી જાનેવારીએ આ પ્રતિજ્ઞા લેવાવાની હતી. દેશવાસીઓ તે જ દિવસે સુભાષબાબુના શ્રુત થયાના સમાચારથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધરને બારણે પહેરેા ભરતી પોલીસની નજર ચુકાવી સુભાષબાબુ ક્યાં શૂંમ થઈ ગયા ? પંખી પીંજરમાંથી બીડી મળું, ને કોઈ અગ્નિવદ્ધા વૃક્ષની ઊંચી ડાળ પર બેસી સ્વતંત્રતાની રાગણી આલાપવા લાગી ગયું ! સાચા અર્થમાં, આ રીતે, સ્વતંત્રતાની આરાધના શરૂ થઈ ચૂકી. જે વર્ષનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ, રાષ્ટ્રને માટે પણ સાર્થક નીવડી ચૂક્યો.

એકવાર પહેલાંયે સુભાષબાબુ ધરથી નાસી છૂટ્યા હતા. સરકાર-પરસ્ત સંપત્તિ કુળમાં જન્મ લેનાર સુભાષબાબુ પર ધર્મપરાયણ

માતાનો એવો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે એ સાધુવેરાગી જનવાની ધૂનમાં ધરથી નીકળી પડ્યા, ને ભગવા પહેરી સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થસ્થાનોએ ઠેર ઠેર ધૂમી વગના સ્વદેશને માટે ભજૂત લગાવી, ભારતમાતા ચરણોમાં પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાનું જેના સૌભાગ્યમાં નષ્ટેનું હોય તે એ રીતે 'સાધુ' કેમ બની શકે ?

આ પ્રવૃત્તિ કરી મામ આવી રામકૃષ્ણ પગમહાસના જીવનની આધ્યાત્મિકતાની સુભાષનાશુ પર ઘેરી અસર પડેલી કહે છે કે દુર્ગાનું આવાહન કરવામાં એમને શ્રદ્ધા હતી ૧૮૪૦ ના જેનજીવનમાં, દાઢી વધારીને એમણે શાત અને એકાંત જીવન વિતાડવાની ટેવ કેળવી હતી, એટલે જેનમાં કરેના લાગા અનચન પડી જ્યારે એમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે ધરના એકાંત ઓરડામાં મહેવું શરૂ કર્યું બોજન અને પાણી માટે પણ એ કાંઈ સાથે શુ મેલતા નહિ પડતાની આડમાંથી આ બધા સામાન મૂકવામાં આવતો ને બીજે દિવસે ખાલી વાસણો જીઠાની લેવામાં આવતા ૨૬ મી જાનેવારીએ બધા સામાન એમ જ પડી રહ્યો હતો જાણ થઈ કે સુભાષનાશુ ગ્રમ થયા છે બધીયે દોડધામ અને શોધખોળ મિથ્યા હતી ભાગ્યતની સીમા વટાવીને, પહોંચાણી સાથે, એમના જ વેશમાં એમને દેશ આધ્યાત્મિકતાન પહોંચી, એ ત્યાંથી જમીની જમ પહોંચ્યા હતા

વિદ્રોહ અને ક્રાંતિના પાદ તો એ જન્મતાની માથે જ ધીબી લાવેના હતા પ્રેસિડેન્સી કોનેજના અગ્રેજ પ્રેફેસર ઓગ્સન દિદી વિદ્યાર્થીઓ તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જોઈ, અપમાનપૂર્ણ વર્તન અપાવતા હતા સુભાષનાશુના નેતૃત્વ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્રોહ શરૂ કર્યો, હડતાળો પાડી પ્રેફેસરને પીટવામાં આવ્યા વિદ્રોહીઓના સરદારને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે કાને ખજા હતી કે આ સુવકાના નેતા 'નેતાજી' બનીને 'આઝાદ હિન્દ ફોર્સ'ના પ્રધાન નેતાપતિ અને 'આઝાદ હિન્દ સરકાર'ના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ બની જશે !

'આત્મોત્સર્ગ'—એ એક સમયે જ સુભાષનાશુના સમય જીવનનું ચિત્ર ખડ થઈ જાય છે. આધ્યાત્મિકતાનું ધ્યાન જ્યારે નાજનીનિએ

લીધું, ને રાષ્ટ્રીય યુરના રૂપમાં દેશજંધુ મળી ગયા, ત્યારે દેશસેવાના મેદાનમાં એમણે માંડેલા ડગ કદી પાછા પડી શકે જ નહીં. ૧૯૨૦ માં અસહકારચેત્તે શંખ ફૂંકાયો, ને સુવરાજના સ્વાગતના બહિષ્કારનો પહેલો સંઘર્ષ સરકાર સાથે શરૂ થયો. તે વેળા, કલકત્તામાં ઊભી કરવામાં આવેલી સ્વયંસેવકોની સેનાના સુબાષબાણે સેનાપતિ તરીકે ચુંટાયા. ને દેશજંધુ દાસ સાથે પોતે છ માસ જેલમાં પણ વીતાવ્યા. ૧૯૨૮માં કલકત્તા કોંગ્રેસમાં પોતે સેનાની રૂપે સામે આવ્યા, તો ૧૯૩૮ ને ૧૯૩૯માં દેશવાસીઓએ એમને બે વાર રાષ્ટ્રપતિની ગાદી આપી સૌથી ઊંચુ માન આપ્યું. એ દિવસો પછીના દિવસોની જે વાત આ નાનકડી પુસ્તિકામાં લખાઈ છે, એમાં આ ઇતિહાસની કેવી ગૌરવભરી પુનરાવૃત્તિ થઈ છે !

કલકત્તા કોરપોરેશનની પણ પોતાની એક સરકાર છે. સ્વતંત્ર હિન્દમાં કલકત્તા શહેરની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં હોય એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ એમાં આશ્ચર્ય નથી. ૧૯૩૨ માં રાષ્ટ્રવાસીઓનું ધ્યાન એ તરફ મથ્યું, ને એને પોતાના હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કરાયો. 'મેયર'ના પ્રધાનપદ પર દેશજંધુને સ્થાપવામાં આવ્યા. તો એના 'એકઝીક્યુટીવ ઓફીસર'ના પદ પર સુબાષબાણે નિયુક્ત કરી શાસનનો દોર એમના હાથમાં સોંપાયો. પચ્ચીસ, છત્તીસ, વર્ષની ઉંમરમાં એમના મહાન જીવનનું સ્વરૂપ આ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે; પણ આ તો ૧૯૪૨-૪૩માં થનાર વિરાટ દર્શનનું પ્રારંભિક રૂપ હતું. ૧૯૨૦ પછી ૧૯૨૪ ના ઓક્ટોબર માસની ૨૬ થી તારીખે, બંગાલ વટહુકમમાં સહીદ શ્રી. ગોપીનાથસાર દ્વારા ચયેલ મિ. ડેની હાયાના આંદોલનમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓના સંદેહથી એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. દેશજંધુ દાસે કલકત્તા કોરપોરેશનની વિરુદ્ધ ભરાયેલી બેઠકમાં હુમ્મ આવેશથી જણાવ્યું કે, "જે દેશપ્રેમ અપરાધ હોય તો હું પણ અપરાધી છું. કલકત્તા કોરપોરેશનના એકઝીક્યુટિવ ઓફિસર જેટલા દોષપાત્ર છે, એટલો જ દોષપાત્ર એનો મેયર પણ છે." અહીંથી જો

જવાનું જે આદોજન કરે થયું, તે નિરંતર ચાલુ જ રહ્યું. જેલની બહાર રહેવા કરતાં, જેલની અંદર રહેવાની અને સરકારની આંખમાં શૂળ જેવા બની, વિદેશમાં જીવન વિતાવવાના દિવસોની સંખ્યા તો કેટલીયે મોટી છે. માંડલેની લખભગ અઢી વર્ષની આ નજરખંધી એમને માટે અગ્નિપરીક્ષા જ નીવડી. મોટાભાઈ શરતબાણુને એમણે લખ્યું. “હુંજર મને જેમાં ધારવા માંગતો હોય તેવી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પ્રસન્નતાપૂર્વક પસાર થવાને હું તૈયાર છું. હું તો એમ માનું છું કે ભારતના ભૂતકાળનાં પાપોનું હું નાના ૨૫માં પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું” પણ એ વેળા તો એ પ્રાયશ્ચિત્તના હજી શ્રીમણેશ મંડાયા હતા. ૧૯૪૨-૪૩ માં એ જે અંતિમ કક્ષાએ પહોંચ્યું, તેનાથી તો એક આખો નવો ઇતિહાસ રચાઈ ગયો. જીવવાની આશાનું કોઈ ડિરેક્ટુ ઝળકતું ન દેખાતાં, તા. ૧૫ મી મે ૧૯૪૭ ને દિવસે એમને જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા પણ મુક્તિના પ્રસ્તાવમાં એક શરત એવી હતી કે એમણે તુરંત હિન્દનો કડી છોડવો, ને એમના જહાજે રસ્તામાં હિન્દના કોઈપણ બંદર પર ઊભા ન રહેવું! પણ સુભાષબાણુએ કહ્યું, “સ્વદેશથી આ પ્રમાણે અપાતી આ જન્મદેશ નિકાલ દીપ મૃત્યુ પર્વત જેલમાં પુરાઈ રહેવા કરતાં વધુ શ્રેયસ્કર હોય એવી મને શકા નથી.”

મૃતિ સહજ જ સુધરતાજ, ફરી એમણે રાષ્ટ્રીય સેવામાં દેહ અર્પણ કર્યો, ને જંગલ પ્રાંતીય કેબિસ સમિતિના સભાપતિપદે ચૂંટાયા. નાગપુર, પૂના, કરાંચી, પટણા, લાહોર, વગેરેમાં અનેક સંમેલનોના એ સભાપતિ બન્યા. ૧૯૨૮માં કલકત્તા કેબિસ વખતે, રાષ્ટ્રીય સૈનિકોના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાયા. ૧૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ને રોજ ફરી એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા; ને ૨૩ મી જાનેવારી ૧૯૨૯ ને દિવસે રાજકોટના આરોપસર એક વર્ષની સજા થઈ. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ ને દિને જેલમાંથી છુટ્યા, પણ ૧૮ મી જાનેવારી ૧૯૩૦ ને દિવસે ફરી પકડાયા. આ માળા દરમિયાન એમને કલકત્તા કોર્પોરેશનના મેયર તરીકે

થૂંટવામાં આવ્યા. ૧૯૩૧ ની ૨૬ મી જાનેવારીએ મેયર તરીકેના એમના નેતૃત્વ નીચે નીકળેલા સરઘસ પર પોલિસે આક્રમણ કર્યું. અનેક સાથીઓની સાથે પોતે પણ ધાયલ થયા, ને ૭ માસની સજા સાથે જેલમાં પુરાયા.

ગાંધી-ધરવીન કરારને ફળરૂપે એ જેલમાંથી છૂટયા, ને ગાંધીજી ગાળમેજી પરિપદમાંથી પાછા ફર્યા બાદ સરકાર દ્વારા શરૂ થયેલ વટહુકમરાજના પહેલા શિકાર મુલાવળાણને જનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૩૨ ની જાનેવારીની ત્રીજીએ મુંબઈમાં કોંગ્રેસદાર્યસમિતિના સભાસદો તથા બીજા કોંગ્રેસી નેતાઓ સાથે એમને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. મુકદ્દમે ચલાવ્યા વગર, ૧૯૧૮ ની કલમ ૩ અનુસાર એમને નજરબંધ રાખવામાં આવ્યા. માંડલેવાળી પરિસ્થિતિ ફરી પેલા યજ્ઞ. સ્વાસ્થ્ય એવું ક્ષીણુ યજ્ઞ ગયું કે, ૬૦ રતલ વજન ધરી ગયું. ૧૯૩૩ ની ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીએ જહાજ પર સવાર થવા દેવાને એમને શાહીનજરકેદમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી. વિયેનાના આરોગ્યગૃહમાં પ્રમુખ પોલની સાથે રહીને વિદેશીમાં એમણે પ્રચારની ધૂમ મચાવી દીધી. એમને ઈંગ્લેંડ જવાની મના ફરમાવવામાં આવી હતી. તેા પણ એમણે પોલાંડ, નીસ, મિલ્લાન, કાંલ્સવાડ, જિનીવા, વગેરે ચક્કર લગાવ્યું; ને એક પ્રસ્તકો પણ લખ્યા; બારત વિશે લખેલા પ્રસ્તકને હિન્દ આવવા દેવામા ન આવ્યું. હિન્દુસ્તાન આવવાની પણ એમને અનુમતિ નહોતી, પરંતુ વયોપદ્ધ પિતાની મરણાસન્ન અવસ્થાના સમાચાર મળતાં, પોતે અનુમતિ વગર હવાઇ જહાજમાં બેસી, ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ ને રોજ કલકત્તા આવી પહોંચ્યા. પિતા ૨ જી સપ્ટેમ્બરે સ્વર્ગવાસી યજ્ઞ ચૂક્યા હતા. પોલિસની ઠરડી નજર નીચે એમને ઘર પહોંચાડવામાં આવ્યા, ને સાત દિવસ સુધીયે એ ઠરડી નજરે એમને ઘરમાં ન રહેવા દીધા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે એમના પર ધુરોપ જવા માટે પ્રતિજ્ઞ મુકાબો. ઔપધોપચાર અને પ્રચારનું કામ સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યું. કમલા નેહરૂની બીમારીને લીધે નેહરૂજી

સુરોપ ગયા, ત્યારે પોતે એમને જિનિવામાં મળ્યા સમાચારપત્રોએ એમને તે વેળા 'નિર્વાસિત ભારતીય રાજદૂત'ને નામે ઓળખાયા. સ્વદેશથી આજન્મ નિર્વાસિત રહેવાને બદલે, એમણે જોનજીવનને વધુ એનરકર માન્યુ હતુ આથી પ્રકૃતિ ઝંઝક સ્વસ્થ થતા, સ્વદેશ પાછા ફરવાની આજ્ઞા મેળવ્યા વિના જ પોતે ૮ મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ ને રોજ ઇટાલિયન જહાજમાં મુખ્ય આવી પહોંચ્યા, ને તુરંત જ ગિરફતાર થયા, ચાર પાંચ મહિનામાં ફરી પ્રકૃતિ બગડી દેશમાં ચારે-ફેર મુકિતને માટે જમરજસ્ત આદોનન શરૂ થઈ ગયુ વજન ઘણુ થઈ ગયુ હતુ ફોર્ટ આર્ચર યરવડા અને કુરસિયામ પછી એમને કલકત્તાની મેડિકલ કોલેજમાં ૧૭ મી ડિસેમ્બરે લાવવામાં આવ્યા ૧૯૩૭ની ચૂંટણીઓ બાદ, દિલીમાં રાષ્ટ્રીય 'સ્વેચ્છાનંતુ' અધિવેશન ૧૯૩૭માં શરૂ થયુ કે એમને ૧૭ મી માર્ચની સાંજે સાડા સાત વાગે મુક્ત કરવામાં આવ્યા સાડા પાંચ વર્ષ માં પોતે સ્વનત્ર થયા, ને સમગ્ર દેશમાં આનંદ ને હતાસની લહેર ફેલાઈ ગઈ, પણ સ્વાસ્થ્ય ઘણુ દયણી ગયુ હતુ આડ, નવ માસ ડેનહાઉસીમાં ઓપધો પચાર કરાવ્યા પછી પણ જ્યારે કશે લાભ ન થયો, ત્યારે ૧૯૩૭ ની ૧૮ મી નવેમ્બરે એમણે તે માટે વિદેશ જવુ પડ્યુ. દોઢ માસની વિધિ પછી ૧૯૩૮ના જાનેવારીની ૧૦મીએ લડન ગયા આની પછી ૧૬મી જાનેવારીએ એમને હરિપુરા મહાસભાના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા ત્યાંના લબ્ધ ને સાડી સ્વામતી ચર્ચા કરનાનું આ સ્થાન નથી ૧૯૩૮માં પણ ત્રિપુરી મહાસભા માટે ખીજ વાર એમને જ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા. મહાત્મા ગાંધી તથા ખીજ મહાસભાનેતાઓની સાથે મતભેદ પડતા પોને રાષ્ટ્રપતિ પદને ત્યજ દીધુ ને 'ફોરવર્ડ બ્લોક'ની સ્થાપના કરી એ દિવસોની અમિય ધટનાઓની અનુચિત ચર્ચાને ઠડવીયે ઠીક નથી. 'ફોરવર્ડ બ્લોક' થર સરઆતથી જ સરકાની વફાદાર હતી. એ તેમ હો, પણ ત્યારપછીની ધટનાઓથી એનું તો પ્રગ્ન થાય

છે કે આ ફલનનું સંગ્રહન કરતાં જે 'ફારવડ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સાર્થક તો છે. 'ચલો દિલ્લી'ના પોકારનાં દેશવ્યાપી સ્વરોને 'આઝાદ હિન્દ ફોજ'ે અપનાવ્યા હતાં, એનું મહાધાન બાજુ કે આ "ફારવડ" શબ્દ સાથે જ કરી દેવામાં આવ્યું હતું.

જુલાઈ ૧૯૪૦ માં એમને ફરી ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, જેલમાં અનશન કરવાથી, ડિસેમ્બરમાં એમને ફરી મુક્તિ આપી, ધરમાં જ નજરબંધ કરી, પોલિસના આકરા પહેરા નીચે, બેસાડી રાખવામાં આવ્યા. આ જ પહેરામાંથી ૨૬ મી જાનેવારી ૧૯૪૧ ને દિવસે મુલાય ગેબ થઈ ગયા. એની પછીના એમના ગૌરવમય જીવનની શાનદાર કહાણી આ નાનકડી પુસ્તિકામાં અંકિત કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાની લાજ રાખવાના પ્રયત્નમાં સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરીને આત્મોત્સર્ગનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ દેનાર, ભારત-માતાના વીર સપૂતના લાંબા સંઘર્ષમય જીવનના નિરંતર સંઘર્ષની એક આછી ઝાંખી ઉપરની પાંકિતઓમાં આપી છે. દેશમેવાની પહેલી સીડી પર ખગ રાખતાં સાથે, કારાવાસ, નજરબંધી, અને દેશનિકાલનું જે આંદોલન શરૂ થયું એ જીવનની અંતિમપણ સુધી ચાલું રહ્યું પણ અંતિમ ધડી હજી સંદેશરૂપ છે, ૧૮મી ઓગસ્ટે જુલાઈ દુર્ઘટનામાં ધામલ થઇ, એ જ રાતે આ સંસારમાંથી વિદાય લઇ લીધાનો ઉલ્લેખ ૨૩ મી ઓગસ્ટે ટોકિયો કરવામાં આવ્યો છે. એ વાત પર વિશ્વાસ ન બેસવાને કારણે જ મુંબાઈમાં બરાએલી મહાસલા મહાસમિતિની બેઠકમાં સ્વીકારાયેલા શોક પ્રતાપમાં એમનાં નામનો ઉલ્લેખ નથી. 'ઝાંસીની રાણી' રેજિમેન્ટની પ્રધાન મેનાની ડાક્ટર લક્ષ્મીએ આ વાત પર વિશ્વાર બાહર કર્યો છે. આઝાદ હિન્દ ફોજના છૂટેલા અનેક રૌનિકો પણ આનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કરે છે. એમનું કહેવું છે કે આ વાત પર એક નાનું બચ્ચું પણ ઈતિહાસ રાખી શકે એમ નથી. એ લોકો એમને ઇશ્વરની વિભૂતિ માને છે, ને શ્રદ્ધા

રાખે છે કે ગમે ત્યારે એ ગમે ત્યાંથી જરૂર પ્રગટ થશે. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી શંભુમેન ગુપ્તાની ગણતરી કહે છે કે ૭૨ વર્ષના આયુષ્ય પહેલાં એમનો દેહાંત કદી સંભવે નહીં. એમનું કહેવું છે કે એઓ ૧૯૪૫ ના ઓગસ્ટની પહેલી રાતે જ્યાં હતા, ત્યાંથી ૬૭૦ માર્ષલ દર એક પર્વતના ગુપ્ત સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા છે. એમની સાથે એમના યાંચ સાથી પણ છે. ગુપ્તચરોની પુરી કોશિશ છતાંયે ૧૬ મી ડિસેમ્બર પહેલાં એમનો પતો નહિ મળે એ વખતે પણ જો એમની માહિતી કોઈથી ન મળે, તો ૧૯૪૬ ના જાનવારીની અધવચ્ચે એઓ ભારતમાં આવે એવી સંભાવના છે. આ પણ મિથ્યા થાય, તો ૧૯૪૭ માં, ૨૩ મી માર્ચથી, ૨૩ મી એપ્રિલની વચ્ચે, ૪૩૨ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરશે. ૧૯૪૭ માં હિન્દ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરશે. સુભાષચાણુ જ સ્વતંત્ર ભારતના સૌથી પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ થશે.”

આથી વિરુદ્ધ, હવાઇ અક્ષમાતના ભોગ બનીને સ્વર્ગવાસ પામવાના સમાચારો પણ ભરોસાપાત્ર સ્થળેથી ભારપૂર્વકે જાણાવવામાં આવે છે. દિલ્લીમાં લાય કિલ્લામાં ચાલનારા કોર્ટમાર્શલના મુકદ્દમામાં સાક્ષી તરીકે બોલાવાયેલા જાપાની અફસરોએ આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. સુભાષચાણુના જન્મજ્ઞા હાય કર્નલ હખીશુર રેડમાને પણ આ ઘટનાને સત્ય જાણાવનાં કહેવું કે શરમોસાની પામે બનેલી આ આકસ્મિક ઘટનામાં સુભાષચાણુનો દેહ વિલય પામ્યો છે. પોને આ જ હવાઇ જહાજમાં બેઠેલા, ને આગ લાગતા જ એમના શરીર પરથી કપડાં જીતારવાની કોશિશ કરેલી. આમ કોશિશ કરવામાં, એ દાય બગાડ ગયા. એમને પણ દિલ્લીમાં લાય કિલ્લામાં મુકદ્દમો ચલાવવા માટે લાવવામાં આવ્યા છે. સુભાષચાણુની કાંડાંની ધડિયાળ પણ લાવવામાં આવી છે, જેનો અર્થો ભાગ સળગી ગયો છે. આ અવશેષ આશ્ચર્ય દિન્દ મેના પર ચલાવાયેલા મુકદ્દમાઓમાં એમનો બચાવ કરવાવાળી સમિતિને એપવામાં આગો છે. સમિતિ તરફથી આ અવશેષને

નહેરુજીએ સુભાષબાબુના મોટાભાઈ શ્રી ચરત્યંક્ર બોઝને મોકલી આપ્યો છે.

તે આજે એવું કાણ નહીં ધર્યું, કે ઉપર આપેલી ભવિષ્યવાણી જલદી સત્ય સિદ્ધ થાય ! અયોધ્યાવાસીઓએ ચૌદ વર્ષના વનવાસ પછી, જેમ શ્રી રામનું સ્વાગત કર્યું હતું, એવું જ દેશવાસીઓ 'નેતાજી'નું સ્વાગત કરશે અને એ જ રીતે, અનંત ભારતની પ્રજાતંત્રીય રાજગાદી પર એમને બેસાડી, તિલક કરી, પોતાને ધન્ય લેખશે. ત્યારે જ 'જય હિન્દ'નો ઘેરો રાષ્ટ્રીય પોકાર આર્યક થઈ 'આઝાદ હિન્દ'ની કલ્પના પૂરી કરશે.

૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨

— પૂર્વાર્ધ —

૧૮૫૭ ની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની આગની આળને શુઝાવી દેવા છતાંયે એની ચિનગારીઓ ઢેરઢેર બરોબર ઊડતી રહી. ક્રાંતિની આગ એકવાર પેટલા પડી, દમનની રાખ તમે દબાઈ જાય બાપે, પણ કદી શુઝાવી શકાતી નથી. એ રાખ નીચે દબાઈ રહેલી ચિનગારીઓને દવાની અનુકૂળ લહેરી અડકતાં જ, પૂરા ફુંકાયા સાથે ફરી સળગી ઊડતાં એને સમય નથી લાગતો. ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨ સુધીનો ભારતની સ્વતંત્રતાનો સંગ્રામ એની સાક્ષી પૂરે છે. ૧૮૮૫ માં કોંગ્રેસનાં જન્મ થવા સાથે, ને સ્વતંત્રતાના સંગ્રામનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ એને મળવા છતાં, સાલ ક્રાંતિની જ્વાળા દેશમાં જ્યાં ત્યાં ચારેકેર નિરંતર સળગતી રહી. પણ સમગ્ર દેશબ્યાપી કાષ્ઠપણ સંગઠન ઉછેર ન પામી શક્યું. ૧૮૫૭ ની ક્રાંતિના દમન પછી સૌથી પહેલી ચિનગારી પંજાબમાં સળગી. પંજાબને માથે તે વેળા દેશની સામે દ્રોહ કરવાનું કલંક લાગી ચૂક્યું હતું. એ ચિનગારીને કૂકા વિખેલને નામે લોક ઓળખે છે.

સરકારી વકીલ આશુતોષ વિશ્વાસને અદાલતની મહાર નીકળતા સાથે ગોળીથી વીધી નાખવામાં આવ્યા.

સેશન્સમાં મુકદ્દમો ડીક લાખો ચાલ્યો, ૨૦૬ જલ્થુની સાક્ષી લેવામાં સરકારી વકીલ નાટકને ૧૬ દિવસ સુધી આરોપ ચલાવ્યો, ને એટલે જ સમય વકીલોએ એની સાફચરીમાં કાઢ્યો. ૨૬ જલ્થુને આજન્મ કાળાપાણીની સજા અપાઈ. ૧૭ ને છોડી દેવામાં આવ્યા. એકને એક વર્ષની સજા થઈ, ને એકનો મુકદ્દમા દરમિયાન જ દેહાન્ત થઈ ગયો. પરિષ્ક અદાલતમાં અપીલ કરવામાં દેશમન્દુ દામે ૯ દિવસ કાઢ્યા. થોડાકની સજામાં વધારો ઘટાડો થયો, ને ષ્ટલાકને છોડી દેવામાં આવ્યા સરકારને લાખોનો ખર્ચ થયો આ મુકદ્દમામાં સરકારી વકીલ અને એક ડેપુટી સુપરિટેન્ડન્ટ પોલિસને ગોળીનું નિશાન બતાવી દેવામાં આવ્યા શ્રી અરવિન્દ ઘોષ નિર્દોષ જાહેર થયા. બાકીના લોકોને ૧૯૧૯માં સાક્ષી માફી મળતા મુક્તિ મળી.

મહારાષ્ટ્રમાં સાવરકરયુગમાં વિચ્છિન્નમયી ઘટનાઓએ વિશેષ જોર પકડ્યું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સાવરકરબાઈઓને રાજનીતિ તરફ પ્રેમ જન્મ્યો હતો. વિદેશી બહિષ્કારની પ્રજ્વલિતમાં એઓ યુવાવસ્થાથી જ લાગી ગયા હતા. નાના બાઈ શ્રી વિનાયક દેમોદર સાવરકર ઇલાક ગયા, પછી શ્રી શામજી કૃષ્ણવર્માની મંત્રિએ વિચ્છિન્નવાદી મની ગયા લાલા હરદાસની સગતિએ રહીસહી કસર પૂરી કરી દીરી. મંગલગના વિરોધમાં પેદા થયેલ આદોનનની દેશ પર જ નહી, ઈંગ્લેન્ડ પર પણ અસર થઈ ચૂકી પંજાબથી દેશમંત સરદાર અજિતસિંહ અને પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાયને દેશનિકાન કરવામાં આવ્યા ઈંગ્લાન્ડ વાતાનરણ પોતાને પ્રતિફૂલ લાગતા શ્રી. શામજીકૃષ્ણ વર્મા કાસ ચાલી ગયા. લાલા હરદાસ પણ ત્યા પહોંચી ગયા 'ઈન્ડિયા હાઉસ' અને ઇડિન સોશિયલિસ્ટ' પરનું કામકાજ ઈન્ડિયાથી જ ચાલતા લાગ્યું. જે વાગ એ જત પણ મુકદ્દમો ચાલતા પછી, એનું પ્રકાગન પણ ચેરિસથી પ્રવાનું તર થયું ૧૯૦૮ માં ઈન્ડિયા હાઉસમાં

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની સુવર્ણજ્યોતિ ઊજવાઈ. વિપ્લવકારી પ્રવૃત્તિઓનું એ કેન્દ્ર બની ગયું. બૌદ્ધ બનાવવા સંબંધમાં જાહેર બાવણો અપાવા લાગ્યા. રિવૉલ્વર વાપરવાનો અગ્યાસ શરૂ થઈ ચૂક્યો. અમૃતસરના યુવક શ્રી. મદનલાલ ધીગડા બી. એ એ સર કમંડ વાઈલી પર, જાહેર સભાની વચમાં જોળા ચલાવી એમને યમલોક પહોંચાડી દીધા. ભારતના રહેવાસીઓ પર કરડી નજર રાખી, ઘણાની પૂઠે એ ભચ્ચસી પોલિસ પશુ ફરવતા ૧૯૦૯ની ૧૯ ઑગસ્ટે હસતા હસતા અને વહેમાતરમનો બચાવ કરતાં એ ફાંસીને લાકડે ચડી ગયા. હિન્દમાં, રાષ્ટ્રીય ગીતોની એક પુસ્તિકા છાપવાના ગુના સર શ્રીગણેશ દામોદર સાવરકરને કાળાપાણીની સજા ફરમાવવામાં આવી. તપાસ ચલાવતાં એમને ત્યાંથી બૌદ્ધ બનાવવાની સાહિત્યસામગ્રી પશુ મળી. એમના મુકદ્દમાના આદોલનમાં નાસિકના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ જૉક્સનને શ્રી અનંત કાન્હેકર નામના યુવકે જોળાથી પાર કરી દીધા. આ મામલામાં ગણુને ફાંસી થઈ. નાનાબાઈ ડૉ. નાશાયજી દામોદરને પશુ લૉડ મિટો પર બૌદ્ધ ફેકવાના મામલામાં ફસાવવામાં આવ્યા. ધીગડાના કૃત્યની નિંદાના પ્રસ્નાવ પર વિરોધમાં મત આપવા માટે શ્રી. વિનાયક દામોદર સાવરકરની, સભામાં ધરપકડ થઈ ગઈ 'તલવાર' નામનું એક પત્ર એમણે શરૂ કર્યું. થોડાક મિત્રોના આગ્રહથી પોતે ક્રાસ આપીને રહેવા લાગ્યા. પશુ ૧૯૧૦માં લડન જતાં ટ્રેનમાં જ ગિરફતાર થઈ ચૂક્યા. જ્યારે એમને હિન્દુસ્તાન લાવવામાં આવતા હતા, ત્યારે માર્ગેઈસની પાસે, પહેલી સવારે શૌચક્રિયા કરવા ગયા તે ત્યાંથી ત્યાંની નાની ફાસરખી બારીમાંથી સમુદ્રમાં ફેલી પડ્યા ક્રાસની જમીન પર પહોંચ્યા છતાં, એમને જહાજની અગ્રેજ પોલિસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અહીંથી એમને નાસિકની જલ્દમાં રાખવામાં આવ્યા, અને ૧૯૧૧ની ૨૬ મી માર્ચે આજન્મ કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી ૩૮ મુન્નેગારો પર નાસિકમાં પડ્યન્ત્રનો મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવ્યો, આમાં અનેક દેહાણાઓની અનેક બ્યક્તિઓને પગેવવામાં આવી. આમાંથી ૨૭ ને જુદી

જુદી સમજાઓ થઈ, ૪૧ વ્યક્તિઓ પર આવિયરમાં પડ્ય-ત્રનો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. ૧૯૦૯ માં અમદાવાદમાં લોડ મિટોની ગાડી પર બે દેશી બોમ ફેંકવામાં આવ્યા. ઔધ અને કાલ્હાપુરથી પણ થોડાક યુવાનોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

અલિપુર પડનન કેસથી કાઠ જંગાળની આગ દોલવાઈ નહો. જીનહું, એ વધારે પ્રજ્વલિત થઈ ઊડી કનકતામાં અને ઢાકામાં સ્થિર થયેની અનુભૂતિન સમિતિની શાખાઓ આખા જંગાળમાં ફેલાઈ ગઈ. મદારીપુરમાં અનુસંધાન સમિતિ પણ સ્થિર થઈ. દમનનીતિથી આનું દમન કરવું અશક્ય થઈ પડ્યું. જંગાળ પ્રાંતની બહાર ખીજા પ્રાંતોમાં પણ આ જાગ ફેલાતી રહી શ્રી રાસમિદારી બોજને આતી માથે; સંબંધ હો. રશિયાની છાની સમિતિઓની માફક આ સંગઠનો કરવામાં આવ્યા. આર્થિક અને માનવશક્તિ વિના કોઈ પણ સંસ્થાનું કાર્ય નભી શકતું નથી. માણસો મગતથિ આર્થિક સહાય મળવી મુશ્કેલ હતી. આને લીધે ડાકુઓનો માર્ગ વાચારીએ સ્વીકારવો પડ્યો. રાજનોતક 'ડાકુગીરી' વિપ્લવકારી કાર્યક્રમનું મુખ્ય અંગ નહોતી, એનો આપદનર્મના ઉપમા જ સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એ વર્ષોમાં એનું પ્રમાણ ઘણું રહ્યું. જંગાળમાં ચારે કોર આતંક ફેલાઈ ગયો. ચાગીસ પચાસની ટોળી શબ્દસર્જ થઈ ધાડ પાડતી તે પરચીસ ત્રીસ હજારની રકમો ફટી લાવતી. રેલગાડીઓને પણ હાંટવામાં આવી. મૂટા છવાયા બોમકાંડ, ગોળીકાંડ અને હત્યાકાંડ પણ અનેક સ્થાનોએ થયા. સેંકડો યુવાનો પર મુકદ્દમો ચલાવી એમને ભાગે ભારે સજાઓ આપવામાં આવી. કેટલાકને ફાંસી પર લટકાવવામાં આવ્યા. શકિમનન જો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ' નામનો એક નવો કાનૂન ગયો, જંગાળની અનેક સમિતિઓને ગેરકાનૂની ઠરાવવામાં આવી. અને અનેક જંગાળી યુવકોને ૧૮૧૮ ના ૩ જા નિયમાનુસાર નજરબંધ રાખવામાં આવ્યા. ઢાકા પડપંતમાં ૪૪ યુવકોને સપડાવવામાં આવ્યા. આમાં શ્રી પુલિન મિદારી દાન પણ હતા બે વર્ષ પછી એમને પોતાને દેશ પાછા

ફરવાની અનુમતિ મળી શકી. ૧૯૧૧ માં લગભગ ૧૮ સ્થાનો પર ધાડ પાડવામાં આવી, જેમાં પચાસ હજારની લૂંટ પડી. સરકારી સાક્ષીઓ અને વ્યાતમીદારોની હત્યા પણ આ વર્ષે સારી સંખ્યામાં થઈ. અનેક સરકારી લોક અને કેટલાક અંગ્રેજો પણ આનો શિકાર બની ગયા. સરકારને લાગ્યું કે આ બધું બંગલગના દારણરૂપ છે. ૧૯૧૧ ની ૧૧ મી ડિસેમ્બરે દિલ્લી ફરવારમાં બંગાળને એક સ્વતંત્ર પ્રાંત બનાવવાની જાહેરાત થઈ. આસામ અને બિહારનોડિસાના પણ બે જુદા જુદા પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યા.

૧૯૧૨ માં પણ ડાકુગીરીનું આંદોલન ચાલુ જ રહ્યું. ખેરીસાક્ષમાં પડ્યન્ત્રનો પહેલો મુકદ્દમો ચાલ્યો. એમાં ૪૪ આદમીઓનાં નામનર્દ વૉરન્ટ કાઢવામાં આવ્યાં, ૩૭ ગિરફતાર થયા, ૨ સરકારી સાક્ષી બની ગયા, ને ૧૨ ને સજા થઈ. શ્રી. શેલેન્દ્ર મુકરજી અને શ્રી. રમેશ આચાર્ય આમાં મુખ્ય હતા. ૧૪ ધાડપાડુઓનો આ મુકદ્દમાં ઉલ્લેખ ફરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૩ માં પણ આ ક્રમ ચાલુ જ રહ્યો. ૬૧ હજાર રૂપિયાની લૂંટ થઈ ને હથિયાર પણ જીડ્યાં. રાજ્યભરમાં જોબ મુકદ્દમો પણ આ વર્ષે જ ચાલ્યો; આમાં ૭ જથ્થેને સજા થઈ. ૧૯૧૪ની ૨૬ મી ઓગસ્ટની સૌથી બપોરે થતના તે રોડા એન્ડ ટ્રાંપનીની ૫૦ પિસ્તોલો અને ૪૬૦૦ કારત્રમો ઉડાવી દેવાની હતી. સુગીના ગોદામમાંથી ૨૦૨ પેટ્રીઓ આવવાની હતી. ૧૯૨ તે પહેાંચી ગઈ, ને બાકીની પેટ્રીઓ સાથે ગેબ યથેસ બાણને ક્યાંય પત્તો પણ ન લાગ્યો. ૧૯૧૪ની પછી પાડવામાં આવેલી ધાડામાં આનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ૩૧ પિસ્તોલો ન્તાં ત્યાંથી પકડવામાં આવી. ૧૯૧૪, ૧૫ ને ૧૬ માં વિધવકારી કાંડ એની ઉત્તી સીમાએ પહેાંચી મયો, ને સરકારે પણ દમન ગુજારવામાં કશી મજા ન રાખી. વિંદ સંરક્ષણ ધારાનો જાહેર પ્રયોગ ફરવામાં આવ્યો. હજારો યુવકોને અને સંખ્યાં બચિતઓને માત્ર શર પડ્યી, ત્રિનામુકદ્દમા નજરબંધ કરવામાં આવી. સાતમી મે ૧૯૧૮ ની

રાતે ૯ વાગે આરમેનિયન સ્ટ્રીટમાં પડેલી ધાર બારે સાઠસપ્ત્ય હતી. અનેક શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકોને પણ નજરઅંધ કરવામાં આવ્યા. નજરકેદીઓની છાવણીઓમાં ઘણા બીમાર પડીને સ્વર્ગે સિધાયા. બંગાળના વિશ્વવત્ની ચર્ચા કરતાં, રૅસેટ કમિટિના હેવાલમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે “જો બંગાળી આતંકવાદીઓનાં ગ્રંથાં હોતે, ઉપયોગ માટે જરૂરી સ્ત્રો મળી જત, તો એ લોકો ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બંગાળમાં સંગઠિત વિશ્વવ નેત્રું બંધકર કાર્ય કરવામાં કદી પાછી પાની ન કરતે.”

વિશ્વવત્ની આગતી ચિનગારીઓ મદ્રાસ, પુકતપ્રાંત, અને પંજાબમાં પણ ફેલાઈ. સમ્રાટ જ્યોર્જના દિલ્લી દરબારમાં પણ પડ્યન્ત રચાયું. પણ તે સફળ ન નીવડ્યું. મદ્રાસના ક્રાંતિકારીઓએ પોંડિચેરીમાં પોતાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, અને ટિનાવેલીના મેનિસ્ટ્રેટ મિ. એશ પર ગોળી છાડવામાં આવી. આને તીધે ટિનાવેલી પડ્યન્ત કેસ ચાલ્યો. દિલ્લીમાં માર્ટર અમીરચંદ, લાલા હનુમંતસહાય ને લાલા હરદવાસે વિશ્વવત્નું બીજરોપણ કર્યું. શ્રી. રાસબિહારી બોઝે બંગાળથી આવીને હહેરાફૂનમાં કામ શરૂ કર્યું, તે દિલ્લી તથા પંજાબમાં સંગઠન ને પ્રચારકાર્ય કર્યું. દિલ્લી રાજધાની બનતાં તે મેળાના વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે ૧૯૧૨ની ૨૩ મી ડિસેમ્બરે; રાજધાનીમાં પ્રથમ બપોર સાથે પ્રવેશ કર્યો. ચાંદની ચોકમાં એના પર બોંબ ફેંકવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩ ના મેમાં લાહોરમાં પણ એક બોંબ ફાટ્યો. ૧૯૧૪ ના માર્ચમાં દિલ્લી પડ્યન્ત કેસ ચાલ્યો, જેમાં ચૌદ આરોપીઓને ઝડપવામાં આવ્યા. લાલા હનુમંત સહાય, અમીરચંદ, અવધબિહારી, બાલમુકુન્દ દીનાનાથ. વસંતકુમાર વિશ્વાસ, ગવરાજ વગેરે આમાં મુખ્ય હતા. દીનાનાથ અને સુવ્રતાનચંદ તાજને પક્ટે ચડી ગયા. ત્રણને ફાંસી, એકને આજન્મ કાળાપાણી અને ગવરાજ તથા હનુમંતસહાયને સાત ને નવ વર્ષની સજા મળી. માર્ટર અમીરચંદ, અવધબિહારી, અને લાલ બાલમુકુન્દ વિશ્વાસ હસતાં હસતાં ફાંસીએ

લટકી ગયા. ૧૯૧૫ સુધી શ્રી. રાસાબહારી બોઝ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લખાતા છુપાતા પોતાનું કાર્ય કરતા હતા.

અમેરિકા પહોંચેલા શિબોમાં પણ રાજનીતિએ એવા વેગથી પ્રવેશ કર્યો કે જાણે એ લોકો પણ ત્યાં વિપ્લવનું સંગઠન કરવા જ ન ગયા હોય ! લાલા હરદયાલે અરાજકતાવાદી બનીને એ લોકોમાં જખ્ખર પ્રચાર કર્યો અને લાલ પરમાણુ દે એ કાર્યમાં હાથ મિલાવ્યો. ૧૯૧૩ ની ૧૦ મી મેએ કેલિફોર્નિયામાં ‘ગદર પાર્ટી’ની યથાવિધિ સ્થાપના થઈ. ‘ગદર’ નામનું એક સમાચારપત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું. હિંદી, જિરફુ, ગુરુમુખી, અને ગુજરાતી વગેરે અનેક ભાષાઓમાં એનું પ્રકાશન થયું. ૧૯૧૪ ની મહાયુદ્ધની વાદળીઓ વરસવાની હતી અને એમાં ય લાલ ઉઠાવવા માટે, આ રૂપમાં તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. દુનિયા પર જ્યાં જ્યાં હિન્દુસ્તાનનાં રહેવાસી વસેલો હતો ત્યાં ત્યાં પત્ર પરોચિતું થયું. ૨૫ કે ૨૭ મી માર્ચ ૧૯૧૪ ને હિને લાલા હરદયાલજીને અમેરિકામાં પકડવામાં આવ્યા. મુક્તિ મળતાં તેઓ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ગયા. ત્યાંથી જર્મની, અને પછી હોલેન્ડ જઈ પહોંચ્યા. અમેરિકાની લહેરો કેનેડામાં પણ પહોંચી ગઈ. કેનેડા સરકારની નડતરથી પણ જાગૃતિ પેદા થઈ. હિન્દીઓના કેનેડા જવા બાબત બિત્તી કરવામાં આવેલી અડચણોનો પ્રયત્ન વિરોધ થયો. સક્રિય વિરોધ માટે ‘ગુરુનાનક રીમ નેવિગેશન કંપની’ સ્થાપવામાં આવી અને એના તરફથી ‘કામાતામારુ’ જાપાની જહાજને જાજમાં વહેતું કરવામાં આવ્યું. ૧૯૧૪ની ૨૩ મી મેએ એ બેકાગાર પરોચ્યું. એમાં ૩૧૧ શિખ અને ૨૧ મુસલમાનો હતા. એને કિનારેટુનાંચરવા દેવામાં ન આવ્યું. બે મહિના પૂરા પાણીમાં જ બિથું રાખ્યા પછી, ૨૪ મી મુલાઈએ જહાજને પાણું વાગવામાં આવ્યું. આ જહાની વચ્ચે કેનેડાની પોલિસ સાથેય જીભાંજેડી થઈ. આ રીતે અપમાન પામી, પાસા ફરતા દિંદીઓ વિપ્લવી બને એમાં શી સદેદ હેતુ રહે ? ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે જહાજ પાણુ વગીને જાજજાજ પરોચ્યું. માર્ગમાં પણ એની સાથે અપમાનપૂર્ણ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું. દેશિકોંઝ અને મિંગા-

પુરમાં તો એને જિજ્ઞુ રહેવા દેવામાં ન આવ્યું. જ્યાંને સીધાં પંજાબ જવાનું કરમાન કરવામાં આવ્યું; એમને માટે સ્પેશિયલ ટ્રેન પણ જિભી હતી. મુસાફરોને નજરકેદ થઈ જવાની દહેશત હતી. એમણે ઇન્કાર કર્યો, તો ઇન્કારનો જવાબ ગોળાથી વાળવામાં આવ્યો. ૧૮ તો ત્યાં જ ધવાઇને શહીદ થઇને પડ્યા. માત્ર ૭૭ ને બળજબરીથી ગાડીમાં બેસાડી શકાયા; ૨૯ નાસી છૂટ્યા. ૩૧ ને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. આ આખાએ વિપ્લવી નાટકના સૂત્રધાર બાબા ગુરુ દત્તસિંહ હતા. એમને પકડવા માટે થયેલી દશ હજારના ઇનામની જાહેરાત પણ બર્થ ગઈ. સાત વર્ષ પછી, મહાત્મા ગાંધીના આદેશથી પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું. આ દરમિયાન એમણે ડોક્ટરી, મેનેજરી, ને હકીમી ઉપરાંત કોંગ્રેસનું કાર્ય પણ કર્યું, ને કોંગ્રેસ મહાસભિતિની બેઠકોમાં પણ સામેલ થઈ રહ્યા હતા.

‘કામાગાતામાર’ના કેનેડામાં થયેલા અપમાનના જખમ પર હિન્દી સરકારે વળી લણ લઈ. ગદર પાર્ટીમાં સ્વામિમાનની વૃત્તિની સાથ સાથ સ્વતંત્રતાની બાવનાએ પણ જોર પકડ્યું. ૧૯૧૪નું મહાપુલ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રવાસી શિખો રાજ્યક્રાંતિ માટે આ મોકો છે એમ માનીને ઝડપભેર હિન્દને કિનારે પાછા ફરી રહ્યા હતા. એમણે સિંગાઈ, બેંગકોક, સિંગાપુર, અને અલ્મદેશના હિન્દીઓમાં પણ વિદ્રોહની આગ સળગાવવી શરૂ કરી. એમનું મુખ્ય ધ્યેય એનાઓને વિદ્રોહી બનાવવાનું હતું. રૂપિયાની જરૂરતને પહોંચી વળવા માટે એમણે પણ ધાકુધાકુઓનો માર્ગ અપભ્રમ કર્યો. પંજાબમાં પણ બંજાળની માફક ધાકોડું આદોલન શરૂ થઈ ગયું. આ માટે સ્વદેશ પાછા ફરતાં પ્રવાસીઓ પર દરડી નજર રાખવામાં આવતી. કલકત્તાથી જ એમનો પીછો પકડવામાં આવતો હતો, ‘તોસામાર’ જહાજમાં આવનારાઓ ‘કામાગાતામાર’ના મુસાફરો કરતાં પણ વધુ અધિકર લેખાવા લાગ્યા. પ્રવાસીઓ હવે જપાની છુપાતા, સર. પાછા ફરવા લાગ્યા. પંજાબમાં તો એમની જાણે મોટી

સામાન મોકલવાનો નિષ્ફળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. અકાલીઓ મારફત બંગાલીઓએ પણ સરકાર પોલિસ અને લશ્કર સામે ટકકર ઝીલ્મી ગોઠાડી અને બાઝાસોરનાં જંગલોમાં અને પર્વતોમાં તો યુદ્ધ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું. સાત સાત દિવસ સુધી વિપ્લવવાદીઓનો પીછો પકડવામાં આવ્યો. સિંગાપુરમાંની હિન્દી સેનાઓમાં વિપ્લવ પેદા કરવાની ફાઈશીશો થઈ, ને બ્રહ્મદેશ તરફથી દિંદ પર હુમલો કરવાની યોજનાઓ પણ વિચારાઈ. પંજાબમાં ૨૧ ફેબ્રુઆરીએ કંઈ જ ન થયું. પરંતુ સિંગાપુરમાં વિદ્રોહની માંગણી પછી સાત દિવસ સુધી હિન્દી સેનાઓની ત્યાં હકૂમત ફકાયમ રહી. રશિયા અને જાપાનની મદદથી આ વિદ્રોહને દાબી દેવામાં આવ્યે, અને બ્રહ્મદેશમાં વડચંત્રનો મુકાબો ચલાવવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધમાંથી લાભ ઉઠાવવાની બધી કોશીશો નિષ્ફળ નીવડી. પંજાબને નિર્વીર્ય બતાવી દેવામાં આવ્યું, છતાં ક્રાંતિની આગની ચિનગારીઓ ટુરત હોલવાઈ ન ગઈ. બંગાળમાં પણ એ જ સ્થિતિ રૂંધઈ. બેઉ પ્રાંતમાં અનેક માનનીય નેતાઓને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા, કાળીપાણીએ વફાય ફરવામાં આવ્યા; કટલાકાએ તો પોતે જ પોતાને હાથે મોતનો રસ્તો સાફ કરી દીધો. અમેરિકામાં પણ ક્રેટલીક ઘટનાઓ બની ગઈ. સંયુક્ત પ્રાંતમાં 'ભાતુવેદી' નામની સંસ્થાનું સ્થાપન થયું. એ સંસ્થાનો મંત્ર અથવા સૂત્ર આ હતાં:-

“બાપ્તો આમે બદો, ફાઈ બિલિયમ છીન લો
કિતને દે અંજેજી સારે ઉનકો ખીન લો !”

પણ આ સંસ્થા ઊઝી, ન ચાલી. ગાંધિયરમાં થયેલી ટુકર પરિણામે આના ૮૦ માંથી ૩૫ સાથી મરી ગયા. અને એના નેત પંડિત ગોદાલાલ તથા બ્રહ્મચારીજી એમના સાથીઓ સાથે ગાંધિયરના દિલ્લામાં કેદ પકડાયા. જૈનપુરિમાં આ વડચંત્રનો કિસ્સો ચાલ્યો, ૧૯૧૬ની ૧લી સપ્ટેમ્બરે એકને સજા કરવામાં આવી. પણ આ બહુ જલ્દી તે વિશ્વાસ-વાતને કારણે પંડિત ગોદાલાલ અને રામનારાયણ જેવપાંથી નાની રૂપા

પંજાબના લશ્કરી રાજ્યની અંધાધૂંધી, જલિયાંવાળા બાગનો હત્યાકાંડ અને બીજાં નાનાં મોટાં તોફાનો તરફ ફેવળ એક સંકેત કરવો જ બસ છે. આ પાપોતું નિવારણ કરવા માટે ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરમાં વ્યાપક કોલકરાર કરતાં, રાજકેદીઓને સાહી માશી આપવામાં આવી. અનેક પક્યત્રોમાં લાંબી સજા પામેલા કેદવાયે બંદીવાનોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ગાંધીજીના અસહયોગ અને સત્યાગ્રહની સાથે, દેશે અહિંસાત્મક ક્રાંતિને માર્ગે કદમ ચૂકવા માંડ્યા. ૧૮૫૭ પછીની વિપ્લવી પ્રવૃત્તિઓનો પૂર્વાધ અહીં પૂરો થયો માનવો જોઈએ.

૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨

: ઉત્તરાર્ધ :

મહાત્મા ગાંધીના અસહયોગ કે અહિંસાત્મક ક્રાંતિની જોશમાના ત્રણ વર્ષ રહી. એક વર્ષમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત ન થયું, અને ચોરીછૂપીની ઘટનાઓ પાછળ વ્યાપક સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમને રથગિત કરી દેવામાં આવ્યો. ક્રાંતિકારીઓએ નિરાશાના માર્ગ, પોતાનો કાર્યક્રમ ફરી શરૂ કરી દીધો. બંગાળ અને કનક્યામાં જ શ્રીમણેશ મંડાલા ધાડપાડુઓનું આદેશન એના વેગથી શરૂ થઈ રહ્યું કે બંગાળના લાટસાહેબ લોડ નિરૂત્તર આસન ડોળી બેઠા. ૧૯૨૪ ની ૧૨ મી જાનેવારીએ ગાંધીનાથ શાહે, કલકત્તામાં પોલિસ કમિશનર ટાઇગરને બદલે બૂલમાં મિ. ડેની દત્તા કરી આખા દેશમાં આ બગનો પ્રશ્ન યથા પડ્યો. મહાત્મા ગાંધી અને દેશમંદુ દાસના પરસ્પર વિરોધી નિવેદનો બદલ પડ્યા અને દ્વિમિત્ર મદાસમિતિમાં પણ બે વચ્ચે અટકાવ થયો. દત્તાઓનું આદેશન વધી પડ્યું. ૧૯૧૮ ના ત્રીજા નિયમ પ્રમાણે અને બંગાળ નટલક્રમની રૂએ કામ લેવામાં આવ્યું. આખા બંગાળમાં શોધખોળ અને

ગિરફતારીની ધૂમ મચી ગઈ સુભાષનાથ પણ પકડાયા લગભગ ૧૨૬ વ્યક્તિઓને નજરકેદ રાખવામાં આવી. કાનપુરમાં પણ પકડાયા. મુકદ્દમે ચાલ્યો અને મેરઠનો પ્રસિદ્ધ મુકદ્દમે પણ શરૂ થયો. છૂપે વેશે સ્વદેશ પાછા ફરવા ને એ જ અવસ્થામાં રહેતા શ્રી. એમ. એન. રાયને સુબામાં પકડવામાં આવ્યા, ને પછી કાનપુરમાં મુકદ્દમે ચલાવવામાં આવ્યો આ મુકદ્દમાઓ, સામ્યવાદના રૂપમાં ઉછરતી જતી ક્રાંતિનું દમન કરવા માટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા.

પંજાબમાં મગર અકાલીઓને રૂપે એક નવું ક્રાંતિકારી દળ બીટીને બહુ થયું પંજાબમાં, વિશેષે ઝરીને હોઆબમાં બીપણ વ્યાધિ ફેલાઈ ચૂક્યો 'ફૂકા વિશ્લવ'ની માફક આ પણ અકાલીઓ પર્વત જ અર્થાક્ષિત રહ્યો 'બખ્શર અકાલી' નામનું પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. આ દળનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ, ૧૮૫૭ની માફક મેનાઓમાં વિદ્રોહ પેદા કરી, ભારતને સ્વતંત્ર કરવાનો હતો. પોલિસને છાની છૂપી બખરો પહોંચાડનારા તરફ તો એમણે બોહાડી બોલવી દીધેલી અનેક આવા બક્ષસોને મોતને ઘાટે ઉતારવામાં આવ્યા. પોલિસની સામે યુદ્ધમાં જ અનેકવાર ટકરે ઝીતાઈ અને આ દળનું મળ નષ્ટ રહ્યું. ૯૧ બખ્શર અકાલીઓ પર પહેલો મુકદ્દમે ચલાવવામાં આવ્યો પાંચને ફાંસી, બારને આજન્મ કાળાપાણી, અને આડનીસને બીજી સજાઓ ફરમાનાઈ અપીલમાં વળી એક બીજાને ફાંસીની સજા થઈ ૧૯૨૬ની ૨૭મી ફેબ્રુઆરીએ બધાને એક સાથે ફાંસીને માથે ઝુનાવવામાં આવ્યા ને ત્યાર પછી દમનનો દોર એવો આધળો હતો, કે કોએસને તપાસ માટે એક સમિતિ મેસાડવી પડી મદ્રાસમાં શ્રીરામ રાજુએ એક વિપ્લવી દળનું સંગઠન કરીને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી ધે કેટનીયે વાગ લોહીનું દાણ મેળવ્યું ને અનેક અફસરોને યોગીના નિશાન બનાવ્યા પરંતુ ડેવટ સુધી એ હાથ ન આવ્યા. મગાળમાં આ પ્રવૃત્તિઓએ જોર પકડ્યું ૧૯૨૫માં દક્ષિણેથી જોમ ફેસ ચાલ્યો.

કાકોરીકાંડના રૂપમાં ૧૯૨૫ની છઠ્ઠી ઓગસ્ટે જે જવાળામુખી ફાંસી નીકળ્યો અને જેમાં શ્રી અશ્વક ઉદનાથપાન, શ્રી રામપ્રસાદ

બિરિમલ, શ્રી રાજેન્દ્ર લહરી અને ઠાકુર રોસનસિંહ શહીદ થયા, એ 'હિન્દુસ્તાન રિપબ્લિકન એસોસિયેશન'ના નામથી બનાવવામાં આવેલા પ્રાંતવ્યાપી સંગઠનનું પરિણામ હતું. ટ્રેનની ધાડ પછી સમગ્ર પ્રાંતમાંથી અને બંગાળ તથા પૂના તરફથી લગભગ ૪૦ વ્યક્તિઓને પકડવામાં આવી. ૨૮ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. કેટલાક છુપાતા ફરતા રહ્યા; ને છેવટ સુધી હાથ ન આવ્યા. પાંચને ફાંસી, ને તેરને લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી. સરકારની અપીલને લીધે વળી કેટલાકની સજામાં વધારો પણ થયો !

પંજાબમાં પણ નવજુવાનોની નસોનું લોહી ધીખી ઊઠ્યું. 'નવજવાન ભારત સભા'ની સ્થાપના થઈ. સંયુક્ત પ્રાંતમાંની 'હિન્દુસ્તાન એસોસિયેશન' અને બંગાળના લોકોની સાથે આ સભાએ સંબંધ બાંધ્યો. બિહારથી પણ કેટલાકનો સાથ સાંપડ્યો. બધાને ભેગા કરી 'હિન્દુસ્તાન સોશિયલિસ્ટ રિપબ્લિકન આર્મી'ને નામે એક કેન્દ્રીય સંગઠન કરવામાં આવ્યું. ઝંસીમાં કેન્દ્ર સ્થાપી પ્રાંતોમાં જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓને નીમવામાં આવ્યા. સરદાર ભગતસિંહને બધાને મેળવી આપવાનું કામ મળ્યું, ને શ્રી ચન્દ્રશેખર આઝાદને સૈનિક વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો. અવારનવાર કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવતો, કાકોરીના ફેદીઓને જોડથી ભગાડવાનો, સાધન કમિશનની ટ્રેન હુમલાવવાનો, કાકોરીના અમીયદોની હત્યા કરવાનો, લાહોર, સહરાનપુર, આગ્રા અને કલકત્તામાં જોબકેન્દ્ર સ્થાપવાનો, પંજાબકેસરી લાલ લજપતરાય પર થયેલા લાકી પ્રહારનો બદલો લેવાનો, ને તે માટે લાહોરના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. સ્કોટને ગોળાથી લીધવાનો અને પૈસાની મદદ માટે રાજનૈતિક ધાડ પાડવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ૧૭ મી ડિસેમ્બરે મિ. સ્કોટને બદલે શક પરથી મિ. સેંડર્સ પર ઘોળે દિવસે આક્રમણ કરવામાં આવ્યું. પીછો પકડનાર મિસ્ટર ફર્ન અને પોલિસ ચાનનસિંહ પર પણ ગોળાઓ છોડવામાં આવી. એ બે ધાયલ થઇને યમલોક પહોંચી ગયા. પોલિસ માયાં પટકીને બેસી ગઈ. કોઇનો પત્તો ન લાગ્યો. ૧૯૨૯ ની ૮ મી એપ્રિલે દિલ્હીમાં મળેલી એસેમ્બલીમાં અમરશહીદ ભગતસિંહ અને

બટુકેશ્વર દેવે જોખ ફેકીને જનારે આત્મસમર્પણ કર્યું, ત્યારે જ આ દળની પહેલી બે વ્યક્તિઓ પોલિસને હાથ લાગી. એમને કાળાપાણીની સજા થઈ. લાહોરમાં હસદરામાં એક જોખ ફેકવામાં આવ્યો. છપ્પી પોલિસની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી લાહોરમાં સુખદેવ, કિશોરીલાલ અને જયજોપાલ ૧૯૨૬ ની ૧૫ મી એપ્રિલે પકડાયા જયજોપાલ, હસરાજ વોરા અને ૫ વ્યક્તિઓએ ઘડો ફેડ્યો, ગિરફતારીઓની તાંત હાથ લાગી ગઈ. જેને માટે સમસ્ત ઉત્તર ભારત, પંજાબ, દિલ્હી, સયુક્તપ્રાત, મિહાર અને બંગાળમાં ધરપકડો શરૂ થઈ, એવો આ પહેલો જ આતરપ્રાતીય પડકાર મુકદ્દમો હતો. ૩૨ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. સાત તાજના સાક્ષી બની ગયા, ને ૧૬ ઠેક સુધી લખાતા રહ્યા આ મુકદ્દમાને વિગતવાર ઇતિહાસ આપવાનું અહીં પ્રયોજન નથી. ખાસ વટહુકમ કાઢી, મુકદ્દમાની નયમાં જ એક ખામ લવાદસમિતિ નીમવામાં આવી. ૧૯૩૦ ની ૭ મી ઓક્ટોબરે અમરશહીદ ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને ફાંસીની સજા થઈ સાતને આજન્મ કાળાપાણી અને ત્રણને લાખી સજા થઈ. બાકીનાને છોડી મુકવામાં આવ્યા અમરશહીદ યતીન્દ્રનાથ દાસ ૬૨ દિવસના ઉપવાસ પછી ૨૪મી સિધાબા. ગાંધી ધરવિન કરાર બાદ, ૧૯૩૧ ના માર્ચની ૨૩ મીએ સાહે સાડાસાત નાગ્યે ત્રણેને લાહોરમાં ફાંસી દેવામાં આવી અને સતનજ પર ચોરીશુધ્ધથી લઈ જઈ, એમની લાશોને ફાંસી દેવામાં આવી આ મુકદ્દમાનો ફેસલો ૪૦૦ પાનાં ભરીને લખવામાં આવ્યો, ને એની નકલ રૂપિયા ૨૨૫૫ મા મળતી હતી. આની વચમાં જ, દિલ્હીની પાસે વાઈસરોયની રેસિડેન્સ દ્રેનને ૧૯૨૬ ની ૨૬ ડિસેમ્બરે ઉઢાની દેવાનો પ્રવાસ કરાયો લાહોરમાં એક પ્રયોગ કરતા કરતા ભગવતીચરણનો વિરોધાટથી દેહાન્ત થયો. પંજાબના અનેક શહેરોમાં જોખ ફેકવા લાગ્યા. બીજા ૧૯૫૬ કેટલાક પ્રાંતો થયા, પરંતુ તે સર્વ ક્ષણભરું નિબ્ધન થયા પોલિસે ૨૬ આરોપીઓને ઘેરી બીજો લાહોર પડકાર ટ્રેસ ચલાવ્યો આમાં ગિરફતાર યોના બધા આરોપીઓ પંજાબી હતા ૧૪ આરોપીઓ ભાગી ગયા,

જેમાં ચંદ્રશેખર, આઝાદ, યશપાલ, શ્રીમતી દુર્ગા અને કુમારી સુશીલા પણ હતાં. આ બે 'લાખી' અને 'દીદી'ના નામથી વધુ પ્રસિદ્ધ હતાં. મુકદ્દમા ખાસ નિયુક્ત કરવામાં આવેલી લવાદસમિતિ સામે ચાલ્યો. પાંચ બજા તાજના સાક્ષી બની ગયા.

દિલ્લીમાં પણ ચૌદ ગિરફતાર થયા પછી, પડખે મુકદ્દમાતું નાટક રચાયું, પરંતુ તે પછી, ત્રણ સાધારણ મુકદ્દમા ચલાવીને કેટલાકને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. આ દિવસોમાં માડોદિયા રોડ, દિલ્લી પર સાહસપૂર્ણ ધાડ પાડવામાં આવી ને તેર હજારની રકમ ઉઘાપત કરાઈ ગઇ.

આ જમાનાની સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ ઘટના, ૧૯૩૧ ની ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ દસ વાગ્યા પછી, અલ્હાબાદના આલ્ફ્રેડ પાર્કમાં બની. સુખદેવરાજ સાથે સહીદ ચંદ્રશેખર આઝાદ ત્યાં નજરે ચડ્યા ! પોલિસે આવીને એમને ઘેર્યાં. બેલ બાજુથી ધડાધડ ગોળીઓ ફટી. સુખદેવરાજ તો પોખાર થઇ ગયા. આઝાદને ઝેળીઓથી લીંસી નાખવામાં આવ્યા. ક્રાંતિકારી દળના એ વીર સેનાપતિ અનંત નિદ્રાની ગોદમાં પોદી ગયા. ધાયલ થઇને એમણે જે જ્ઞાનો આશ્રય લીધેલો, તેને પણ કાપી નાખવામાં આવ્યું. મૌતદિંસાથી હિન્મત બનેલ પોલિસ અધિકારી એ વીરતાપૂર્ણ અને સાહસપૂર્ણ ઘટનાની ત્યાં કાંઈ નિશાની સુદ્ધાં રહેવા દેવા નહોતા માગતા. ત્યાં પછી મુઠ્ઠું પાછું સોંપવાની તો વાત જ શી !

લાહોરના શાલિમાર બાગમાં ઓગસ્ટ માસમાં સુખદેવરાજ અને જગદીશની સાથે પોલિસને ટક્કર થઇ. જગદીશનો તો ત્યાં જ કાળ આવી ગયાં, તે સુખદેવરાજ પકડાઇ ગયા. તેરમી ડિસેમ્બરે ત્રણને ફાંસી, બેને આજન્મ કાળાપાણી ને પાંચને મુક્તિ આપ્યા બાદ, બાકીનાને લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી.

ગાંધીજીની દાંડીયાત્રા અને નિમક સત્યાગ્રહથી રૂર થયેલી અદિંસાત્મક ક્રોધિતું અવસાન ગાંધી ઇરવોન કરારથી થઇ ચૂક્યા પછી, ગાંધીજી બીજા ઝોજમેજ પરિવદમાં સિધાગ્યા. પરંતુ ઓડિનન્સ રાજ

શર થતાં, નેતાઓની ગિરફતારી થવા માંડી, ને તેની સાથે અહિંસાત્મક ક્રાંતિએ ફરી જોર પકડ્યું. લાલક્રાંતિ પણ જોરમાં હતી. બંગાળમાં અનેક ઘટનાઓ બની. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં પણ છૂટીછવાઇ ઘટનાઓ બનતી રહી. બંગાળમાં ૧૯૩૦ માં ૩૬ કાંડ થયા. ધાડખાડુઓ અને હત્યારાઓનું જોર ઠીક રહ્યું. અમૃતસરમાં પડખંતના મુકદ્દમા આપ્યા, ને ૧૯૩૦ ની ૨૪ મી ડિસેમ્બરે યુનિવર્સિટી હોલમાં પંજાબના ગવર્નર પર મરદાનના હરિકૃષ્ણ ગોળી તાકી. એ સાધારણ ધાયલ થયા. બીજા પણ કેટલાક ધાયલ થયા. અનેકની પકડાપકડી થઇ. આમાં હતા શ્રી રણવીર, શ્રી વીરેન્દ્ર, શ્રી. અહસન ધલાવી. હરિકૃષ્ણને ૧૯૨૧ ની ૬ જુને ફાંસી દેવાઇ. રણવીર, દુર્ગાદાસ અને અમનલાલને ફાંસી અપાઇ ગઇ. બિહારમાં શ્રી યોગેન્દ્ર ચુકલ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓના આ દિવસમાં કેન્દ્ર હતા. ૧૯૩૦ ની ૧૧ જુને એમને મલખાચક મામલાંથી સૂતા પકડવામાં આવ્યા. તકિયા તથા બિસ્તરમાંથી બે બરેલી રિવોલ્વર તથા ત્રણ પિસ્તોલ પોશ્નિએ હાથ કરી. એમને ૨૨ વર્ષની સજા થઇ. મુંબઈમાં ૧૯૩૦ ની ૬ ફી ઓક્ટોબરે લેમિંગ્ટન રેલનો ગોળીકાંડ થયો. બાર જણ પર મુકદ્દમા આપ્યો. દિલ્હી, સિંધ અલ્મદેશમાં પણ કેટલાક કાંડ થયા.

સૌથી મોટો બીમણ કાંડ, ૧૯૩૦ ની ૧૮ મી એપ્રિલે અટગાંવમાં શસ્ત્રાગારની લૂટનો થયો. એમાં ૫૧ મુવકોએ ભાગ લીધો. ચાર ફગોએ રાતના ૬ા થી ૧૦ા વાગ્યાની વચ્ચે જુદાંજુદાં સ્થળો પર આક્રમણ કર્યું. ઠેલફેનનાં દોરડાં કપાઇ ગયાં; રેલના પાટા ઉખાડીને ફેંકી દેવાયા. ને હથિયારો રાખવાની જગાઓ લૂંટી લેવાઇ. લશ્કરી અને સિપાઇઓનાં બે ૫ શસ્ત્રાગારો લૂટાયા. ગુરખા લશ્કર આવી પહોંચનાં, આક્રમણકારીઓ પહાડીઓમાં ભરાઇ ગયા. ત્યાં પણ લશ્કરે એમનો પીછો પકડી, પહાડીને ઘેરી લીધો. એકે બાજુથી ગોળીઓ છૂટવા લાગી. ૧૬ આક્રમણકારી મુવકો મેદાનમાં ખતમ થઇ ચૂક્યા.

૫૦ મરી ગયા; લશ્કર વેરવિખેર થઈ ગયું. ત્રણઘણા બળથી ફરી લહો ગયો, ને પરિણામે ૩૦ સૈનિક વધારે મરી છૂટ્યા. રાત્રિફરમાન આર થઈ ગયું. સોધખોળની સાથેસાથે ધરપકડ પણ શરૂ થઈ. ત્રણ ચાર દિવસ યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. ૨૨ મી એપ્રિલે બુખતરસથી યાકબા-હાર્યા યુવકોએ જાન પર આવી જઈ લડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અનેક વાર સામસામી ટક્કર ઝીલાઈ. છઠ્ઠી મેએ કલારપોલમાં રમખાણ થયું. છ સાત યુવકો ત્યાં ખપ આવી ગયા. ચંદ્રનગર પણ ખાકી ન રહ્યું. સેવટે ૨૪ મી જુલાઈએ ૨૨ આરોપીઓ પર ખાસ લવાઈસમિતિની સામે મુકાબો ચાલ્યો. ચટર્ગાવમાં જ નહીં, પણ આખાગે બંગાળમાં કમનનો નિર્દય ફારડો ફરી વળ્યો, ને કિમિનસ લો એગ્રેન્ડમેન્ટ એકટનો ખુલ્લો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ચટર્ગાવની આસપાસ ખુનિટિવ પોલિસને બેસાડવામાં આવી; ને નવાનવા પ્રતિજ્ઞો શરૂ થયા. ૧૯૩૧ ની ૩૦ મી ઓગસ્ટે ચટર્ગાવમાં લટ પણ કરવામાં આવી. ૧૯૩૨ ની ૧ સી માએ ચટર્ગાવ શત્રુઆગાર કેસમાં બાર જથ્થેને કાળાપાણીની અને એને બંને ત્રણત્રણ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી. ૧૬ નિરપરાધી ઠપ્પા. પરંતુ તેમને બંગાલ વટહુકમની રૂએ છઠ્ઠી જવા દેવામાં ન આવ્યા.

કલકત્તાની અનેક ઘટનાઓમાં, ૧૯૩૦ ની ૨૫ મી ઓગસ્ટે, પોલિસ કમિશનર ટામર્ગટની મોટર પર ડેલ્ફાઉસી રોકવરમાં બેઠા ફેંકવાની ઘટના સૌથી વિશેષ ઉત્તેજપાત્ર છે. આ આંદોલનને અંગે ૨૬ મકાનોની તપાસ થઈ. શ્રી દિનેશચંદ્ર મજૂમદારને કાળાપાણીની સજા થઈ. ૨૦ ખીજી વ્યક્તિઓ પણ પકડાઈ. હાફ, મેમનસિંહ, ચાંદુરમાં પણ ખીજા તોફાનો થયા. ૧૯૨૦ ની ૮ મી ડિસેમ્બરે કલકત્તામાં રોહટરના મકાનમાં જઈ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ સિમ્પસન પર ત્રણ યુવકોએ ગોળીના નર ખાર કર્યા ને એ ત્યાં જ રમ્યો થઈને જમીન પર પડી ગયા. રોહટર બિલ્ડિંગમાં મોટો ઉપદ્રવ ને ગદાપોદ મચી ગયો. આરે ગાજુ સનનન સનનન કરતી નોગીઓ છૂટ્યા સાગી. ખિન્નામે ત્રણે યુવકો-મધીર-માત્ર મળેલ ચિત્તબંધ અને દિનેશ મુખે

આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. સુધીરકુમાર ત્યાં જ મરી ગયા, વિનયકૃષ્ણે ઇરિપતાલમાં દેહ તજ્યો, અને દિનેશગુપ્તને હવાદાર અને સારવારથી બચાવી લેવામાં આવ્યા. આ સનસનાટીમાં ચટ્ટર્માવ, ડાકા અને કલકત્તામાં ગિરફતારી શરૂ થઈ. શ્રી દિનેશને બીજી ફેબ્રુઆરીએ ફાંસીની સજા થઈ; વીસ વર્ષનું એમનું આયુષ્ય તે તેમાં ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ સંજનો અમલ પણ થઈ ગયો. બંગાળ સરકારનો હેવાલ બતાવે છે કે ૧૯૩૦ માં દસ વ્યક્તિ અફસરો માર્યા ગયા છે, ૪૦૦ વ્યક્તિઓ ધવાઈ છે. ૪૫૪ ને વટહુકમ અનુસાર પકડવામાં આવ્યા છે, તે ૫૮ ને ફાંસીની અથવા લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી છે.

૧૯૩૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતમાં કાનપુર, કાશી, ખેરી વગેરે રથજોએ જે તપાસ થઈ તેમાં થોડી સાધનસામગ્રી મળી આવી, જેના આધાર પર અદાલતમાં મુકદ્દમા ઊભા કરવામાં આવ્યા. પંજાબમાં વિપ્લવી ઘટનાઓ બનતી જ રહી. તીજો લાહોર વડપન કેસ પણ ચાલ્યો. ૧૧ વ્યક્તિઓ પર ૫૮થામાં ૧૯૩૨ની ૫ મી જાનેવરીએ ને ૧૫ વ્યક્તિઓ પર, મોતીદારીમાં, ૭ મી જાનેવરીએ વડપન મુકદ્દમા ચાલ્યો. શ્રી. યોગેન્દ્ર શુક્લ અને દસ વ્યક્તિઓ આમાં નાસી છૂટી. અતેકાને આજન્મ કાળાપાણી અને લાંબી સજાઓ થઈ. જુહાવળમાં બેબા કેસ પણ ચાલ્યો. ૨૨ મી જુલાઈએ પુનામાં મુંબઈના તે વેળાના ગવર્નર સર આર્નેસ્ટ હોટસન પર શ્રી. વાસુદેવ બલવંત ગોગટેએ ગોળી ચલાવી. અજમેર, ઇન્દોર, દિલ્હી, પેરઠ અને કરાંચીમાં પણ છૂટી છવાઈ સનસનાટી ફેલાઈ. બંગાળમાં મિદનાપુર જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મિ. જેમ્સ પેડી પર ૭ મી એપ્રિલે ગોળી તાકવામાં આવી. બીજો દિવસે ઇરિપતાલમાં એમનું અવસાન થયું. લગાતાર ત્રણ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ઠાર મારવામાં આવ્યા. ૧૯૩૨ ની ૩૦ મી એપ્રિલે મિ. ડગલાસને, ને ૧૯૩૬ ની બીજી ડિસેમ્બરે મિ. બર્કને ૭ ૭ ગોળીઓનાં નિશાન બતાવવામાં આવ્યા મિ. ડગલાસ સુધરાઈ ખાતાની કચેરીમાં ને મિ. બર્ક ફૂલોલના મેદાનમાં. અલિપુરના શેસન બજ,

ઠાકાના કમિશનર અને કલેક્ટર, યુરોપિયન એસોસિયેશનના પ્રધાન મિ. વિલિયમ્સ અને ત્રિપુરાના નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પર પશ્ચિમી આક્રમણો કરવામાં આવ્યાં. ધાડ અને હત્યાઓનું જોર ભારે રહ્યું. જુવાન છોકરીઓએ પણ આ વિપ્લવી કડિમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. ત્રિપુરાના નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મિ. સી. જી. વી. સ્ટીવન્સ પર ૧૯૩૧ ની ૨૪ મી ડિસેમ્બરે ગોળી છોડવાવાળી બે કુમારિકાઓ હતી, શાંતિપ્રેમ અને સુનીતિ ચોધરી. બેઉને પાછળથી અજન્મ કાળાપાણીની સજા થઈ. આ જ અહિંસાનમાં શ્રી ઇન્દુમતિ સિંહને પણ પકડવામાં આવ્યાં. આ વર્ષની સૌથી બીજી દુર્ઘટના હિન્દી નગરકેદીઓની છાવણીમાં બની ગઈ. ૧૬ મી ડિસેમ્બરે રાત્રે ૧૦ વાગ્યે વાળુને સમયે રાહસી ગોળીકાંડ શરૂ થયા. અડધા કલાક સુધી, આંખ મીચીને, નિરપરાધી, નિઃશસ્ત્ર બંદીવાનો પર ગોળીઓ ચલાવવામાં આવી. ૧૮ બંદિતઓ ધાપણ થઈ, ને શ્રી સંતોષકુમાર મિત્ર તથા શ્રી તાડકેશ્વર સેન શહીદ થયા. દેશભક્ત સુભાષભાણુની મહેનતથી, બેઉ મુઠ્ઠાને કસકટા લાવવામાં આવ્યાં. અને દમદમપૂર્વક અને ભારે સન્માનથી, મોઢું સરકસ કાઢવામાં આવ્યું. સરકારી તપાસ કમિશનના હેવાલમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે કોઇપણ યોગ્ય કારણ વગર, મનમાન્યા ઢંગથી ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. પરાધીન દેશમાં માનવજીવનની આમી વધુ કિંમત કઈ રીતે હોઈ શકે? બંગાળ ક્રિમિનલ લો કોર્ટિનન્સ અમલમાં આવ્યો; તપાસો ને પકડાપકડીનું વાતાવરણ એની અંતિમ મર્યાદાએ પહોંચી ચૂક્યું. અંતે આખરે કોઈ ખૂલેલો ભાગ્યે જ દેડાળાયા વિનાનો રહી ગયો હતો!

૧૯૩૨ માં સવિનય ભંગના રૂપમાં સત્યાગ્રહનું જોર નમવાથી, વિપ્લવી ઘટનાઓ વધુ ન બની, આ અહિંસાત્મક ક્રાંતિમાં લગભગ ૭૦ હજાર સ્ત્રી-પુરુષોને જેલોમાં બેસાડી દેવામાં આવ્યા. અસ્થદાબાદમાં આક્રમિત મહિલા સાવિત્રીદેવીના મકાન પર શ્રી યજ્ઞપાલની ગિરફતારી, અને બેઉ બાળુથી ગોળીબારનો તરખાટ એ મુખ્ય ઘટના છે. શ્રી

યશપાલને ૧૪ વર્ષ, અને શ્રીમતીજીને પાંચ વર્ષની સગ્ન થઇ કાનપુર, કાશી અને લખનૌમાં તપાસ ને ધરપકડો થઇ. અનેક પડયત્રો અને લાહોરના સુપ્રસિદ્ધ પડયત્રમાં તાજના સાક્ષી બનનાર કૃષ્ણન્દ્ર ઘોષની ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરમાં હત્યા કરવામાં આવી. વૈકુંઠ શુક્લને આને માટે ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવ્યા. ઉપદ્રવોત્તું જોર વિશેષ પ્રમાણમાં હતું. ગવર્નર સર સ્ટેન્લી જેક્સન પર, ૧૯૩૨ ની જૂઠી ફેબ્રુઆરીએ, કુમારી વીણાદાસે પહનીદાન સમારંભ વેળા, પાંચ ગોળીઓ છોડી. ગવર્નર સહેજમાં બચી ગયા. મિદનાપુર, ફરીદાબાદ, ઢાકા, કુમિલ્લા, રાજશાહી અને ચટગાંવમાં સરકારી અફસરો પર ધાતક આક્રમણ કરવામાં આવ્યાં, ને ભયાનક હત્યાઓ થઇ. સ્ટેટ્સમેનના સંપાદક સર આર્થર વોટ્સન પર બપોરે ત્રણ વાગ્યે, એમની કચેરીના દરવાજામાં જ ગોળીઓ છોડવામાં આવી; અકસ્માત એ બચી ગયા. ૨૪ સપ્ટેમ્બરની રાતે, ચટગાંવની યુરોપિયન કલજ પર બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો. ધાડ અને હત્યાના કિસ્સા બનતા જ રહ્યા. અજમેરમારવાડાના દેવલી ગામમાં એક વધારાની ઊવણી ઊભી કરવામાં આવી, જેમાં શરૂઆતમાં ૧૦૦ ને પછી ૫૦૦ જણને નજરકેદમાં રાખવામાં આવ્યા. પોલીસના હેવાલ મુજબ, આ વર્ષ, ૭૪ આતંકવાદી કાંડ થયા, ૭૩૦ને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, ને ૧૬૦૦-૧૭૦૦ ને ઊવણીઓમાં, ગામોમાં કે ધરોમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા.

બ્રહ્મદેશનો ધારાવાદી વિદ્રોહ પણ હિંસાજનક છે. ૧૯૩૦ માં એની શરૂઆત થયેલી; ને ૧૯૩૨ માં અંગ્રેજ તથા હિન્દી લશ્કરના બીવણ આક્રમણથી એને દબાવી દેવામાં આવેલો. એનો સ્પષ્ટ હિંદેશ, અંગ્રેજ રાજ સામે વિદ્રોહ કરવાનો હતો. અનેકવાર, અનેક સ્થાનો પર, જેહ બાજુથી આક્રમણ કરવામાં આવ્યું, ને બંદૂકો તથા મશીનગનોનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો. સરકારી હેવાલો અનુસાર એ હજાર વિપ્લવીઓ મરી ગયા, ને બારે હજારે આત્મસમર્પણ કરી દીધું. અનેકને ફાંસી ને આજન્મ કાગાપાણીની સગ્ન દેવામાં આવી.

૧૦/૧૨/૬૩-૧૩

આ વિદ્રોહ આખીયે બ્રહ્મદેશમાં ફેલાઈ ગયો હતો, અને એની પછી બ્રહ્મદેશને હિન્દી અલગ પાડી દેવામાં આવ્યો.

૧૯૪૭માં ૧૯૪૮માં થયેલા વડ્યત્રના મુકદ્દમાના સાક્ષી તરીકે પછી, ૧૯૭૩ ની ૧૧ મી જાનેવારીએ એનો ફેંસલો આવ્યો. દેશના ખૂણેખૂણામાંથી ૩૨ બંધિતઓને આ માટે ગિરફતાર કરવામાં આવી. સરકારને આને માટે ૩૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો. પાંચ મહિનામાં ૬૦૬ પાનાં ભરીને આનો ફેંસલો લખવામાં આવ્યો હતો. ચાર જણને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, બાકીનાને આજન્મ કાળા પાણીની તથા લાંબી લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી હતી.

વરિષ્ઠ અદાલતમાંથી ધણા બેચુના ઠરી છૂટી ગયા. તે બાકીનાને પણ નજીવી સજા થઈ. બિહારમાં ૧૯૭૩ માં ગયા, ઝરિયા, છપરા, લાગણપુર અને રાચીમાં અનેક મુકદ્દમા ચાલ્યા, અનેક ભોંબકાડ થયા, તે મોટી સંખ્યામાં ગિરફતારી થઈ. થોડીક દલ્દાઓ પણ થઈ. મદ્રાસમાં ઉટાકામંડમાં બેંક પર ઘાડ પાડવામાં આવી. અટમાંવના ચાણાદારની હત્યા થઈ, શ્રીમતી કલ્પના દત્ત અને અટમાંવના બીજા ત્રણ ભાગેડુઓને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. કલ્પના દત્તને આજન્મ કાળાપાણીની તે ત્રણને ફાંસીની સજા થઈ. કોનવોલિસ રટ્ટીટમાં વિપ્લવી યુવકો અને પોલિસ વચ્ચે પરસ્પર ગોળદાજ આવી. અલિપુરમાં ૩૮ યુવકો પર વડ્યત્રનો મુકદ્દમા ચાલ્યો. એમને સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, બ્રહ્મદેશ અને બંગાળના જુદાજુદાં સ્થાનોમાંથી પકડવામાં આવ્યા હતા. અટમાંવ અને મિદનાપુરમાં એવા બીજા દમનથી કામ લેવામાં આવ્યું, કે ચારે બાજુ ભય, ઉપદ્રવ ત્રાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું. અંધાપ્રેથી તપાસ, ધરપકડ, મારપીટ, ચત્રી-ફરમાન, પ્યુનિટિવ કર વગેરે દમનના બધા ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા. ૧૫ થી ૨૫ વર્ષના યુવકોને રાતે ધરખાર નીકળવાની મના ફરમાવવામાં આવી, તે દિવસે પણ પરિચયપત્રિકા સિવાય એઓ કશી જાન-આવ ન કરી

શક્તા. સાઈકલ પર એમવાનું પણ એમને માટે બંધ કરવામાં આવ્યું. શાળાઓ પર વિશેષ પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. યુવકોના વેડીલ સંરક્ષકોને એમના પર વિશેષ કાબૂ રાખવાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો. ચટગાંવમાં વધારાનું લશ્કર લેખું રાખવામાં આવ્યું, તે બે વર્ષમાં એને માટે અઢી લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા. કેટલાયે નવા કાનૂનો બનાવવામાં આવ્યા. નાગરિકો પાસેથી આ આતંકવાદની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાનું કામ લેવામાં આવ્યું. આટલું દમન છતાં, છૂટાછવાયા કાંડ તો થતા જ રહ્યા અને દાર્જિલિંગમાં ગવર્નર સર જોન એન્ડરસન પર ૮ મી મેએ નિષ્ફળ છતાં પ્રત્યાલ્પધાતક આક્રમણ કરવામાં આવ્યું. બે યુવકોએ ચારેકોરથી એમના પર ગોળીઓ છોડી, છતાં એ બચી જવા પામ્યા !

૧૯૩૪ માં ઈંદોરમાં ચોવીસ યુવકોની એક ટાળી પર પડ્યંત્રનો મુકદ્દમો ચાલ્યો. ‘સ્વતંત્ર ભારત સમિતિ’ ‘સ્વતંત્ર ભારતસંઘ’ પર આના સંગઠનનો આધાર હતો. પંડિત રાધેશ્યામ આના નેતા હતા. ધારમાં પણ ઘણુંખરું એમાંના જ તેર યુવકો પર એવો જ મુકદ્દમો ચાલ્યો. બેઉ કિસ્સાઓમાં લાંબી સમનો હુકમ થયો.

૧૯૩૫ માં ખંગાળમાં મેમનસિંહ, ફરીદપુર, રાજશાહી, ચટગાંવ, લાકા, ખાંકુડા, વીરભૂમિ, જેસોર, મિદનાપુર, ત્રિપુરા, નોઆખલી, મુરશિદાબાદ, વગેરે સ્થળે વિગ્નવીઓની પ્રવૃત્તિ અટકી નહિ. આનાથી ખીજાં વધારે સ્થળોમાંથી વિગ્નવી સાહિત્ય અને સામાન મળી આવ્યાં. ૨૪૧૮ વ્યક્તિઓને આ વર્ષે નજરેકેદ રાખવામાં આવી. ખલિયામાં ૫૩૫ંત્રનો મુકદ્દમો ચાલ્યાં. છને સળ થઇ. આમાં આજમમદનો ૧૨૦ વર્ષનો એક જદ લુહાર પણ હતો. એને ૪ વર્ષની સંજ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૩૯માં દેશના રાજનૈતિક વાતાવરણમાં બારે પરિવર્તન આવ્યું. સત્યાગ્રહ આદિગતને અટકાવીને મહાસભાએ વૈધાનિક કાર્યક્રમ અપનાવ્યો. બિહારભૂકંપ પડી પટણામાં મહાસભાની સમિતિની

મહત્વપૂર્ણ બેઠક મળી. ૧૯૩૫ ના કાયદાકાનૂનના સુધારા અનુસાર થયેલી ધારાસભાની ચૂંટણીઓમાં મહાસભાને ભારે જીતમતી મળી. ૧૧ માર્ચી સાત કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળ બનાવાયા. કોંગ્રેસના ચૂંટણીના જાહેરાતપત્રમાં વિશ્વવી અને રાજકેદીઓને છોડવાની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. આ નીતિને કાર્યરૂપમાં પસંદાતી અટકાવવા અવરોધો નાખવામાં આયા; અટલે ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ સંયુક્તપ્રતિનિધિ પ્રધાન મંત્રી શ્રી. પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત અને બિહારના પ્રધાન મંત્રી શ્રી. કૃષ્ણસિંહે રાજીનામું પેદા કરી દીધું. દેશબંધુ સુભાષચંદ્ર બોઝના રાષ્ટ્રપતિપદે ભરાયેલી હરિપુરા મહાસભામાં એ રાજીનામાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. સરકારે ઝૂકવું પડ્યું. તે રાજકેદીઓનો બિનશરતી છૂટકારો થયો. આજ દિવસો દરમિયાન આઠામાનના ટાપુ પર રાખવામાં આવેલા રાજકેદીઓમાં પેદા થયેલી અસંતોષની આગ અડકો લાઇ બિડી. ૨૪૦ જાણે હિન્દ સરકાર પર એક આવેદનપત્ર મોકલ્યું. ૧૯૩૭ની ૨૪મી જુલાઈએ એમલો અનશનવત શરૂ કરી દીધું. લગભગ ૨૨૫ જાણે એમાં સામેલ થયા. શ્રી. મહાવીરસિંહ તો સ્વર્ગયાસી પણ થઇ ગયા. દેશને ખૂણેખૂણે રાજ્યકેદીઓની મુક્તિ અને આઠામાનથી એમને પાછા બોલાવવાના આદેશને જોર પકડ્યું. ખાસ દિવસ નક્કી કરી, આખાં દિવસમાં આ આદેશન માટે દેખાવો કરવામાં આવ્યા. દેવલીના નજરકેદીઓએ સહાનુભૂતિના ઉપવાસ શરૂ કર્યા. જંગાળની ધારાસભા અને બીજી કેન્દ્રીય ધારાસભામાં પણ કેટલા પ્રેરતાવ રજૂ થયા, કોંગ્રેસ દાર્પ-સમિતિએ અને ગાંધીજીએ પણ જીવ તોડીને મુકાવ્યું. ગાંધીજી અને વાઘસરોય તથા કેદીઓ વચ્ચે તારના સંદેશ શરૂ થઇ ગયા. મહામાજીના અનુરોધથી ૨૮મી ઓગસ્ટે અને બાકીનાઓએ ૧૬મી ડિસેમ્બરે અનશન છોડ્યું. એમલો આમ પણ લખ્યું કે “અમે આપને અને આપના દ્વારા સમસ્ત રાષ્ટ્રને સ્થવરવામાં મોરવ ... નો છીએ કે અમાગમાંથી જેમને પણ આતકવાદમાં વિશ્વાસ

હતો, તે હવે ઊડી ગયો છે. અને હવે એઓ, રાજનૈતિક રાજ અથવા ઉદ્દેશ્યના રૂપમાં એની નિષ્ફળતા એએ સિદ્ધ થઈ છે એમ માને છે. અમે જાહેરાત કરીએ છીએ કે આતંકવાદ દેશના કાર્યમાં સહાયતા કરવાને બદલે એમાં નકતર પહોંચાડે છે." આ કાંઈ સરકારનો આતંકવાદ પર વિશ્વ નહોતો, પણ ગાંધીજીની અહિંસાનો હિંસા પર, ને કેએસ સત્યાગ્રહનો આતંકવાદ પરનો મહાન વિશ્વ હતો. કેએસી સરકારે માટે નજરકેદીઓને છૂટા કરવાનું કામ સહેલું થઈ ગયું.

આંદામાનથી બધા રાજકેદીઓને પાછા બોલાવી લેવામાં આવ્યા. દેવલીની છાવણી પણ ખાલી થઈ ગઈ. બંગાળનો પ્રમુખ બલો જાટિલ હતો. ગાંધીજી ત્રણ માસ કલકત્તામાં આવીને રહ્યા, ને બીમાર હોવા છતાં એમણે પ્રધાનમંત્રી તથા મવર્નર જોડે કેટલીયે વાર મુલાકાતો લીધી. ૧૯૩૭ ના એપ્રિલમાં બંગાળમાં રાજકેદીઓ અને નજરકેદીઓની સંખ્યા ત્રણ હજારથી વધુ હતી. મહાત્માજીના પ્રયત્નોને પરિણામે ૧૧૦૦ને વધારે છોડી દેવામાં આવ્યા. ૪૫૦ ના મામલા પર વિચાર કરવાનું વચન લેવાયું. ૧૯૩૮ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી ફરી કલકત્તા આવ્યા. સપ્ટેમ્બર સુધીમાં બંગાળ સરકાર ૧૫ સાથે પત્રોનો વહેવાર ચાલ્યો. ૧૯૩૯ ની ૨૧ મી જુલાઈએ નજરકેદીઓની સંખ્યા કેવળ ૨૬૩ ની હતી. એમરટ સુધીમાં લગભગ બીજા ૨૫૦ને છોડી દેવામાં આવ્યા. એના સિવાય ૩૦૦ રાજકેદી પણ હતા, જે ડમડમ અને અસિપુર જેલમાં પુરાયેલા હતા. એમાંના કેટલાકને ધીરેધીરે છોડવામાં આવ્યા. બાકીનાના કિસ્સા પર વિચાર કરવા માટે એક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી.

આ રીતે આતંકવાદનો તો એક પ્રકાર અંત આવી ગયો, પરંતુ વિશ્વની બાવનાઓનો અંત નહોતો આવ્યો. સ્વતંત્રતાની અભિલાષા અને આકાંક્ષા એકવાર દબ થયા પછી એનો અંત આવતો જ નથી. ૧૯૩૬ માં વિશ્વવ્યાપી મહાયુદ્ધની જે ઘટાઓ યુરોપના શિર પર છવાઈ રહી હતી, તે ૧૯૩૯ માં ગર્જવા લાગી. સપ્ટેમ્બરમાં તો અદ્યતન વર્ષ

ગઇ, ને યુરોપમાં રણચંદીએ બીપણ તોડવ શરૂ કરી દીધું. જે સોનેરી ધોપણાઓ સાથે ઇંગ્લેંડે આમાં ઝંપલાવ્યું, તેની પ્રતિક્રિયા પણ શરૂ થઇ ગઇ. ધીરજની પણ કાંઈ હદ છે ! ૧૯૧૮ ની લડાઈમાં લોકમાન્ય તિલકના વિરોધમાં ઇંગ્લેંડને સાથ દેનાર મહાત્મા ગાંધીએ યુદ્ધવિરોધી સત્યાગ્રહનો શંખ ફૂંક્યો, ને અસહકારની ભાવનાનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું. અંદર ને અંદર સળગનારા જ્વાળામુખીનો જે વિરોધ ૧૯૪૨ માં થયો અને એનાથી જે ગૌરવયુક્ત ઇતિહાસ નિર્માણ થયો, એની ગૌરવપૂર્ણ કહાણી હવે સંખ્યામાં રહી છે. એના બે ભાગ છે. એકનું નિર્માણ દેશની ચાર દીવાલો વચ્ચે થયું. ને બીજાનું નિર્માણ બૃહત્તર હિન્દના અગસમા સીમાપ્રદેશમાં. જેહના નિર્માતાઓના હૃદયમાં એક જ ભારના હતી, ને એવ એક જ ભારતમાના સન્તાન હતા,

આ પાનાઓ પર જે લાંબી કહાણીની કેવળ એક રેખા ચીતરાઈ છે, એનો અવક્ષ સંબંધ આ કહાણી સાથે ભલે ન હો; અને આભ્યસંગઠનની દૃષ્ટિએ એ સર્વથા જુદી પણ ભલે હો, પરંતુ લેક્ષ માત્ર સંદેહ વગર ઠીક શકાય એમ છે કે ભાવના દૃષ્ટિએ બેહિ એક જ ચિત્રનાં બે પડખાં છે, એક જ દિશામાં કરાયેલા બે પ્રયાસ છે, અને એક જ મહાન આદર્શની પ્રતિ માટે બેહમાં એક જ પ્રેરણા હતી. બેહનું લક્ષ્યબિંદુ એક જ હતું : સ્વતંત્ર ભારત, આઝાદ હિન્દ, નવ્ય હિન્દ.

હીજા વિશ્વાસઘાત

આઝાદ હિન્દ ફોજના અધ્યક્ષરો અને સૈનિકોના કેટલાં માર્શલ માટે કિલ્લીના લાલ કિલ્લાને પસંદ કરવામાં હિન્દી સરકારે કોણુ જાણે કયો વિચાર રાખ્યો હશે ! પરંતુ એથી એટલો લાભ તો જરૂર થયો કે પુરાણા ઇતિહાસનાં પાનાં લોકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થઈ ગયાં. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસની યોડીક ઘટના અહીં અંકિત છે; ને આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજની ઇમારત ખડી કરવામાં સહાયભૂત નીવડનાર હીજા વિશ્વાસઘાતની રોમાંચક કહાણી પણ અંકિત છે; એ વિશ્વાસઘાત, તે હિન્દના છેલ્લા સ્વતંત્ર સમ્રાટ બહાદુરશાહની સાથે, એની ખિદમત કરનાર, આજના સબ્યતાલિમાની અંગ્રેજોને કરેલો. આ મુઠ્ઠમાઓ સાથે, એ વિશ્વાસઘાતથી એના પર ચલાવવામાં આવેલા મુઠ્ઠમાની ઘુલના વર્તમાનપત્રોમાં કરવામાં આવી છે, કારણ કે એના પર ૧૮૫૭ માં સ્વતંત્રતાના સંગ્રામને માટે, આ જ લાલ કિલ્લાના દીવાને ખાસમાં મુકદ્દમો ચલાવાયો હતો. ને એના પર પણ આઝાદ હિન્દ ફોજના અધ્યક્ષરોના જેવો જ આરોપ મુકવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લેંડના સમ્રાટની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનું, ને લાલ કિલ્લામાં કેદ કરીને ૪૬

અંગ્રેજોની કતલ કરવાનું મુખ્ય તહોમત બહાદુરશાહને નામે છે. જેમણે એના આદેશ અવગત કરીને, આઝાદ હિન્દ ફોજમાં સામેલ મન્કાર કર્યો એમને હેરાન કરવાનો, મારવાનો ને હત્યા કરવાનો એના પર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. ત્યારની ને અત્યારની ઘાટનાઓમાં સૌથી વધુ સમાનતા તો એ છે કે કોઈ પણ વિદ્રોહ, વિપ્લવ, ક્રાંતિ અથવા સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં લાગ લેનારને, એને મળનાર સફળતા યા અસફળતાને કારણે જ 'દેશબક્ત,' વીર' અથવા 'દ્રોહી' ઠરાવી દેવામાં આવે છે. અસફળતાને કારણે જ ૧૮૫૭ના સ્વતંત્રતાસંગ્રામને સિપાહી-વિદ્રોહનું નામ અપાયું; ૧૯૪૨ની ઑગસ્ટ ક્રાંતિને 'ઉપદ્રવ' અને 'હુલ્લડ'નું નામ અપાયું, અને આજે આઝાદ હિન્દ ફોજવાળાને 'વિદ્રોહી'ઓ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. જો કોઈ રીતે બહાદુરશાહી સફળ થઈ ગઈ હોત તો ત્યારે, અને જો કમિશનને ચોરસા પર નેતાજીની સેનાઓ અને હિન્દમાં ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ સફળ થઈ ગઈ હોત, તો આજે, ઇતિહાસ જુદા જ સ્વરોમાં લખાયો હોત અને લાલ કિલ્લામાં જુદું જ નાટક રચાયું હોત.

એ સમયના ઇતિહાસનું જેટું સુંદર વિવેચન કર્મવીર પંડિત શ્રી. સુંદરલાલજીએ પોતાના 'ભારતમે' અંગ્રેજી રાજ્ય' નામના અમર પુસ્તકમાં કર્યું છે તેવું બીજા કોઈ હિન્દી પુસ્તકમાં થયું નથી. પંડિતજી તત્કાલીન ઇતિહાસના સંમાનનીય વિદ્વાન છે. એમણે અક્ષાહ-બાદની સાંસ્કૃતિક પત્રિકા, 'ત્રિશ્વવાણી'માં ઇતિહાસના આ પડખા પર પણ ઘણો સુંદર પ્રકાશ નાખ્યો છે. પંડિતજી એમાં લખે છે, "આઝાદ હિન્દ ફોજના અફસરોના મુકદ્દમાની આદાલત માટે ગયે મહિને એસોસિયેટ પ્રેસના અમરપત્રીએ જે બયાન મોકલ્યું છે, એમાં આ વાતનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, આઝાદ હિન્દ ફોજના અફસરોનો આ મુકદ્દમા સન ૧૮૫૭ ના બહાદુરશાહી દ્રોહ પત્રી દિલ્લીના બાદશાહ બનવાના આરોપસર તથા જન્મભરની સળ કરી, એને રંગૂન મોકલવાની ફેરમાં આવ્યા હતા એ મુકદ્દમાનાં જોડે જ છે. એસોસિયેટ પ્રેસનું

આ બધાનું ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સદંતર જૂઠું છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે દિલ્લીના કામગીરો આદર્શો એવું સુલેહનામું કર્યું નથી, જેમાં દિલ્લીના કામગીરો પણ સમ્રાટે કદી પણ કંપનીની પ્રજા તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપી હોય અથવા કદી પણ અંગ્રેજોનું અધિપતિપણું સ્વીકાર્યું હોય. મોગલ સમ્રાટનાં ફરમાનો દ્વારા જ અંગ્રેજ કંપનીને પોતાની કોડીઓ બનાવવા માટે કલકત્તા, મદ્રાસ, સુરત વગેરેમાં જાગીરા મળી હતી. એ જાગીરા માટે, અંગ્રેજો દિલ્લી ફરમારને ખિરાજ આપતા, અને ગવર્નર-જનરલથી માંડીને નાનામાં નાનો અંગ્રેજ મોગલ સમ્રાટના ફરમારમાં જતો, ખીજા ફરમારીઓની માફક કુરનીની કરી બિમો રહેતો, સમ્રાટને નબરાણું ધરતો ને પોતાની જગા પર અદબ વાળી બિમો રહી જતો.

કંપનીના દરેક ગવર્નર જનરલની નેંધપોથીમાં દિલ્લીના આદર્શાહના ફિદવી-એ-ખાસ (ખાસ નોકર) મુઠ્ઠો લખાયેલ રહેતા. શાહ આલમે સૌથી પહેલાં સન ૧૭૬૫ માં કબાઈલને અંગાળ, બિહાર ને ઓડિસાની દોવાનીનો અધિકાર આપ્યો. એની પછી જુદી જુદી રીત તરફબોથી અંગ્રેજોએ દિલ્લી સમ્રાટના ફરમારમાં પોતાની શક્તિ વધારવા માંડી. હિન્દુસ્તાનમાં રહેવાવાળા બધા અંગ્રેજો પોતાને દિલ્લી સમ્રાટની પ્રજા તરીકે ઓળખાવતા પણ, તે સમ્રાટને પોતાની મુદીમાં રાખવા ચાંહતા. સમ્રાટ ને શાહઆલમ આ પરદેશીઓની બેઅદબી અને અવિવેકથી વાજ આવી ગયા ને માધોજી સિંધીયાની મદદ માગી. માધોજી દિલ્લી આવ્યા. અંગ્રેજોના બળને તોડ્યું, ને દિલ્લી સમ્રાટની અસલ હકૂમત કાયમ કરી આપી. એણે રાજધાની તથા આસપાસના ઇલાકાની સરકારી રક્ષણનો ખાર મરાઠા સૈનિકોને માપ્યો. સમ્રાટ શાહઆલમ આ તબક્કે માધોજીની તારીફમાં એક દારસી બેન લખી હતી:

માધોજી સિંધીયા ફરજંદ જિગર બદે મન,
હસ્ત મસરૂદ તલાફી એ-સિતમગારિએ મા?

કંપનીને મરાઠાની આ વધતી શક્તિ દબાવો દેવાની જરૂરત લાગી. ખીજા મહાયુદ્ધનો એ સમય હતો. જનરલ લેકે કંપની તરફથી પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં એક કરારનામું લખી, શાહ આલમ સામે રજૂ કર્યું. એમાં કરાર હતો કે સમ્રાટ મરાઠાઓને દિલ્લીથી વફાવ કરે તો આખા મુઘલ પર એમની જૂની હકૂમત કાયમ કરવામાં પોતે એમને મદદ આપશે. અભાગી, નિર્બળ અદુરદર્શી શાહઆલમ ફરી અંગ્રેજોની ચાલબાજીમાં ફસાયો. શાહઆલમની અનુમતિ ને મદદથી જ અંગ્રેજોએ સન ૧૮૦૪માં મરાઠાઓને દિલ્લીની વફાદાર પ્રજા તરીકે જાહેર કરી, અને સમ્રાટને પોતાના ખર્ચને માટે બાર લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપવાનો કરાર કર્યો. આ સમય પર્વત મરાઠાઓ અને અફઘાનોની તાકાત અને એના મુકાબલામાં પોતાની કમજોરીને કારણે, અંગ્રેજો, દિલ્લી સમ્રાટ અને ખીજા ઊપરીઓનું માન જાળવવાનું, અને પોતાને સમ્રાટની પ્રજા તરીકે જાહેર કરવાનું જરૂરી સમજતા હતા.

દિલ્લી સમ્રાટ અને એમનું બહુ આહવાવાળાઓને સૌથી પહેલાં અંગ્રેજોની નિયત પર શક પડવાનું કારણ મળી ગયું. લોડ વેલેસ્લીએ, સમ્રાટની રાજધાની લાલ કિલ્લામાંથી હઠાવીને મુંબેરના કિલ્લામાં ખસેડવી એવી તજવીજ કરવા માંડી. જુદો શાહઆલમ આ તજવીજની વાત સાંભળીને ગુસ્સાથી લાલ થઈ ગયો. લોડ વેલેસ્લી સમય વરતી ગયા, ને વધુ તજવીજ કરવી બંધ રાખી. આની પછી સન ૧૮૦૬માં શાહઆલમ પરલોક સિધાવ્યો.

શાહઆલમની પછી અકબરશાહ દિલ્લીના તખ્ત પર બેઠા. આની પહેલાં સીટન દિલ્લીમાં કંપનીના રેસિડન્ટના હોદ્દા પર હતો. સીટન બ્યારે પશુ દરબારમાં જતો, તો નીચા દરજ્જાના હિન્દુસ્તાનની દરબારી તરીકે સમ્રાટની સામે વિધિપૂર્વક તસલીમ, કુરનિય કે મુજરો કરતો, ને શાહી ખાનદાનના દરેક નબીરા પ્રત્યે યોગ્ય આદરમાન દેખાડતો. સીટનની પછી આર્ચર મેટકાફ રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો. મેટકાફે

તુરત જ પોતાના અંગ્રેજ માલિકના હુકમથી સમ્રાટ અકબરશાહની તરફનો પર્તીવ બદલી નાખ્યો, ને થોડીક એવી અડચણો જીતી કરવા માંડી, કે સમ્રાટ અને એમના દરબારીઓના હિલમાં અંગ્રેજો પ્રવે નકરતનો ભાવ વધી ગયો.

જનરલ લેકે સમ્રાટ શાહઆલમને જે કરારનામું લખી આપ્યું હતું, એની શરતો હજી પૂરી થઈ નહોતી. સમ્રાટ અકબરશાહે એ શરતો પૂરી પડાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ નિષ્ફળ ગયા. એટલે એમણે રાજા રામમોહનરાયને પોતાના એલચી બનાવીને ધુગ્યાંક મોકલ્યા. ત્યાં પણ રાજા રામમોહનરાયની વાત કોઈએ સાંભળી નહીં. આ વાતની જાણ દિલ્લીમાં થઈ, ને ત્યાના લોકોને દિલ્લીના શાહી ખાનદાન તરફ અંગ્રેજોની ચાલચલમત માટે ભારે શક પેદા થયો.

સમ્રાટ બહાદુરશાહે પોતાના અંગ્રેજ દિલ્લી-એ-ખાસના કરારનામાની શરતની ડોચે રકમની માગણી કરી. આ દરમિયાન દિલ્લીના આસપાસના પ્રદેશ પર કંપનીનો પંજો જામતો જતો હતો, અને હિન્દુસ્તાનના બધા ખગ્ગનાના માલિક ગણાતા દિલ્લીસમ્રાટને હવે પોતાના દરબાર માટે પણ ખરચની તાણ પડવા લાગી. બહાદુરશાહે ગવર્નર જનરલ પાસે નજરાણાં વગેરેની રકમની માગણી કરી, પણ અંગ્રેજો એક યા બીજો બહાને તેને હિડાવતા જ રહ્યા !

પ્રત્યેક ઇલ, નીરોજ કે સમ્રાટની વર્ષગાંઠને દિને ગવર્નર જનરલ અને સરમેનાર્પિત જાતે સમ્રાટના દરબારમાં હાજર રહીને અથવા રેસિડંટ મારફત, સમ્રાટની સામે નજરાણાં ધરતાં. સન ૧૮૩૭ માં બહાદુરશાહના રાજ્યપરેશ્વર વખતે પણ આરુ નજરાણાં સાદર થયું હતું. આની પછી પણ બહાદુરશાહને નજરાણાં મળતાં રહેતા, પણ લોડ એલનશ્વક ગવર્નર જનરલને પદે આવતાં એ બંધ થઈ ગયાં.

સન ૧૮૫૪ માં બહાદુરશાહના પુત્ર અને જાનલીન મિરઝાં કમર મત્યુ પામ્યા. રેસિડંટ ટોમસ મેટકાર્ફ બહાદુરશાહના દરબારમાં મળવા

ગયા. બહાદુરશાહને એ વેળા નવ પુત્રો હતા; જેમાં સૌથી વધુ આશા આપતો અને હોશિયાર મિરઝા જવાંખખત મણુતો હતો. બહાદુરશાહે આઠે શાહજહાંઓની રમથી જવાંખખતને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. આ ખખર સાંભળીને ગવર્નર જનરલ લોડ્ઝ હાડિંગે રેસિડન્ટને લખ્યું કે, સમ્રાટના ઠાઠ અને હબ્દખાનો ધણો ડોળ હવે ઊતરી ચૂક્યો છે; પહેલાં જેવી રીતે અને રૂઆબની ચમક પણ હવે દેખાતી નથી, અને તૈમૂરી ખાનદાન જેના પર ધમક કરતો, તે સમ્રાટનો અધિકાર પણ એક પછી ખીજના હાથમાં જતાં ખતમ થઈ રહ્યો છે. હવે તો લાગે છે કે બહાદુરશાહના મૃત્યુ પછી, કલમના એક લસરકારી બાદશાહતને, ખતમ કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય નથી. બાદશાહને ગવર્નર જનરલ અને કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તરફથી જે નજરાણું અપાતું હતું તે મેં ધીરે ધીરે બંધ કરી દીધું છે. બાદશાહના નામથી કંપનીનો સિક્કો પાડવામાં આવતો હતો તે પણ બંધ કરવામાં આવ્યો છે. ગવર્નર જનરલની નોંધપોથીમાં 'બાદશાહના દિલ્લી-એ-ખાસ' જુદો લખાતા હતા તે હવે કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે. હવે મોગલ સમ્રાટની માત્ર સહીસિક્કાની પદવી રહી છે, જે બાદશાહના મોત પછી રદ કરવી આસાન છે."

આ દરમિયાન ૧૮૫૬ ના અંત ભાગમાં બહાદુરશાહના એક બીજા પુત્ર મિરઝા કિયાસ જોડે ગવર્નર જાનીમાની સુલેહ કરી લીધી, ને એની સાથે એવી શરત કરવામાં આવી કે બહાદુરશાહની પછી એને 'બાદશાહ'ને બદલે માત્ર 'શાહજહાં' તરીકે બોલાવવામાં આવશે, અને એણે દિલ્લીનો લાલ કિલ્લો ખાલી કરવો પડશે. આ ખખર મળ્યાં જ સમ્રાટ બહાદુરશાહ તથા દિલ્હીનિવાસીઓના દિનમાં ગુસ્સાની આગ પ્રગટી ગઈ. અંગ્રેજ કંપનીના પંજામાંથી દેશને આઝાદ કરવાની તદ્દમીરે શોધાતા લાગી, ને થોડાક જ મહિના પછી સન ૧૮૫૭માં હિન્દુસ્તાનના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી, અઝંદી જંગની જવાળાના લાલ ભડકા ફેલાય ગયા.

આ રીતે સન ૧૮૫૭ના સ્વાધીનતા યુદ્ધના દિવસો સુધી સમ્રાટ બહાદુરશાહ કાયદાની રૂએ, અથવા નૈતિક દૃષ્ટિએ અને હકીકતની બિનાએ હિન્દુસ્તાનના કુલ મુખત્યાર બાદશાહ હતા. અંગ્રેજોએ એની સાથે વફાદારીનું સુલેહનામું કર્યું હતું. એમણે એને નજરાખું અને વર્ષાસન આપવાનું કબ્જુ હતું. દિલ્લીદરબારમાં અંગ્રેજોની શક્તિ, મરાઠા અને રજપૂતોની માફક માત્ર મનસમદારની હતી. આ મનસમદાર અવિવેકી, ચાલાક, શહેનશાહને નામે પ્રજા પાસેથી કર વસૂલ કરી પચાવી જવાવાળો અને એકમાત્ર સાબિત યથ્થ ચૂકયો હતો. ધીરેધીરે એણે રાજદ્રોહ પણ શરૂ કરી દીધો; દિલ્લીસમ્રાટના 'દિલ્લી-એ-ખાસ' શબ્દો લખવા પણ મૂકી દીધા; અનેક તરીકાઓ કરીને સિલ્કા પરથી બાદશાહનું નામ નાબૂદ કરી દીધું અને બાદશાહની રૈયતને દરેક રીતે લૂંટવાઝૂંટવા માંડી. હા, એ કબૂલ કે બાદશાહ કમતાકાત હતા, દિલ્લીદરબારની શક્તિ મંદ પડી ગઈ હતી, વિદેશી જાસીઓના હાથથી પોતાની પ્રજાને બચાવવાને એ અસમર્થ હતી, પરંતુ એનાથી એની હક્કમત, એની સર્વોચ્ચ સત્તા, હિન્દુસ્તાનના સરતાજની એની કાનૂની પદ્ધતિ કેવી રીતે બદલાવી શકાય ? જેને સન ૫૭ ની વિદ્રોહી ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે, એ માત્ર ત્રણ સુબાઓની દીવાન જેવી દ્રોહી કંપનીના લોકોને દબાવી દેવાની અને સગા કરવાની, કાનૂની દૃષ્ટિએ જોરદાર કોશિશ માત્ર હતી. પેશવા ધુંધ પંત, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બેગમ હઝરત મહલ, રાજા સતારા વગેરે સમ્રાટ બહાદુરશાહના નામ પર સલામી આપતા, અને એ કાનૂની હતું, કારણ એ સમય સુધી કોઈપણ સુલેહનામાની રૂએ, અથવા ખુદ અંગ્રેજોના કોઈ એવાનની રૂએ પણ દિલ્લીસમ્રાટની કાનૂની શહેનશાહત અત્યંત નહોતી યથ્થ. બહાદુરશાહને કોઈ નવા વિધિથી દિલ્હના સરતાજ બનાવવાની વાત પણ નહોતી. એ તો હકીકતમાં ક્યારનાયે સરતાજ હતા જ. એમની વિરુદ્ધ અંગ્રેજો દ્રોહી હતા, અને એમને સગા દેવાની જો કોઈ કોશિશો યથ્થ હોય, તે બધી ઈન્સાફ અને

કાનૂનને અનુરૂપ હતી, એટલે જ્યારે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ સન ૫૭ની એ આઝાદીની લડાઈ શરૂ થઈ, કે ફરીથી એક વાર હિન્દુસ્તાન બરમા મોગલ સમ્રાટની લીધી ધમ્મ ફરફરવા લાગી; સારાએ હિન્દની ફોજે અંગ્રેજ કંપનીના નોકરોએ જગજગસ્તીથી ઝૂંટવી લીધેલા શાહી ખજાના લાવી લાવીને સમ્રાટ બહાદુરશાહના કદમોમાં ધરવા શરૂ કર્યા.

મોગલ બાદશાહોએ પોતાની ખુશીથી અંગ્રેજોને કેટલીયે મુશ્કાલીરી સોંપી હતી. એમણે યાપણને ખતમ કરી મૂકી ને શાહીખજાનાને પણ ધર ભેગા કરી દીધા. સન ૧૮૫૭માં, બહાદુરશાહે કંપનીને દીવાનીમાંથી બરખાસ્ત કરી દીધી. આમ કરવાનો એમને પૂરો અધિકાર હતો. એ અધિકારનો ફોણ ઇન્કાર કરી શકે એમ છે? દિલ્લીસમ્રાટનું રાજ હિન્દવાસીઓને માટે 'સ્વ'-રાજ જ હતું.

હલું “જહાંપનાહ ! કંપની તરફથી, ઘણાં વર્ષોથી બંધ રહેલું આ આપનું નજરાણું !”

આની પછી લાલ કિલ્લામાં એક લશ્કરી અદાલતની સામે સમ્રાટ બહાદુરશાહ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. સમ્રાટે એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાનો જોરવજોર ઇન્કાર કર્યો. આ દેશમાં જન્મેલા પણ નહીં, અને જમને આજકાલના આંતરરાષ્ટ્રીય દાનૂન અનુસાર આ દેશમાં આવા વર્તન માટે કડકમાં કડક સજા થવી જોઈએ એવા સમ્રાટના ‘ફિદવી-એ-ખાસે’ ખુદ સમ્રાટ પર મુકદ્દમો ચલાવ્યો. આ દેશમાં અંગ્રેજી હકૂમત જ બિલકુલ જરૂર પડે છે. અંગ્રેજ લોકોને આ દેશની પ્રગતિએ કદી રાજ તરીકે કબૂલ કર્યો નથી; કે નથી મેગલપાદશાહોએ એમને કદી પોતાના ઉત્તરાધિકારી યા વારસ બનાવ્યા. કેવી મજાકની વાત છે કે જે વિદેશીઓ પર એમના હજાર ને એક કાયદેસરના યુનાઓ માટે લાલ કિલ્લામાં કોર્ટમાંથી થવું જોઈએ તે જ આજે આ દેશના રહેવાસી પર એ જ લાલ કિલ્લામાં વિદ્રોહનો મુકદ્દમો ચલાવી રહ્યા છે !

એ જ સમયની બીજી ઘટનાઓ અને આ સમયે એના પર થનાર વિવરણથી પણ ઉપરની જ વાતોનું સમર્થન થાય છે. હેયુઆરી ૫૭માં નાનાસાહેબ ધનુષપંતની યોજનાથી ‘પપામે આઝાદી’ નામનું એક પત્ર મરાઠી અને ગિરફ લિપિમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. કોઇ વાર સવારે, કોઇ વાર સાંજે, કોઇ પર થોડા થોડા દિવસોને અંતરે, અને કોઇ વાર રોજ પ્રગટ થવું. ખરેખર એ પત્ર આઝાદીનો સંદેશ લઈને, સન પંખા સ્વતંત્રતાપ્રેરના મુખપત્રના રૂપમાં જ પ્રગટ થવું હતું. એમાં બહાદુરશાહનો એક સંદેશ પ્રગટ્યો હતો. એમાં હિન્દુમુસલમાનોને કહેવામાં આવ્યું હતું, કે તમે દવે ખામોશ રહો એવી પ્રતાના મચા નથી, મારણ એજ એમનાં દિલમાં અંગ્રેજોને પોતાના મુલકમાંથી બહાર દાંડી મૂકવાની મચા પેદા કરી દીધી છે. અમારા આ દેશમાં એમની રાજ ઝિંજી બાકી નહીં રહે ! દિલ્લી પર કબજો મેગ્યા પછી,

પત્રના સંપાદક મિરઝા એદારબખ્તના શરીર પર સુવરની ચરખી મસળીને એમને ફાંસી દઈ દેવામાં આવી. જે લોકોના ઘરમાં આ પત્રનો એકાદ અંક મળી આવતો તેમને પણ ફાંસી પર ચડાવી દેવામાં આવતા. સર હેનરી ક્રાટન, જી. બી. માલેસન વગેરેએ પોતાના પુસ્તકોમાં આ આ બધાંનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

એક વાત તો બિલકુલ રપ્ષ્ટ છે કે સન ૧૮૫૭ ના પ્રયોગની મક્સદ ફત્તી મોગલ બાદશાહતને માત્ર બચાવવાની નહોતી; કે મરાઠા હકૂમતને આખા મુલકમાં સ્થિર કરવાની પણ નહોતી. એની મક્સદ માત્ર એક જ હતી, અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી ટાળી દઇ, દેશને આઝાદ કરવાની.

મશાલના બડકા

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કહી અસ્ત ન થનારો સૂર્ય ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ ને દિને આખર આધમ્યો. જાપાની સામ્રાજ્યનો સૂર્યમુખી ઝડો મજાયાની રાજધાની પર એકાએક ફરફરવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સિંગાપોરનું પતન થયું. એને "શોનાન" એટલે 'દક્ષિણનો પ્રકાશ' એવું નવું નામ અપાયું. સિંગાપોરનું આ પતન અવસ્થાબાધી ધટનાઓની શૃંખલાની એક અનિવાર્ય કડી હતી. ૧૯૪૭ ની ૭ મી ડિસેમ્બરે જાપાને પર્વ હાર્જર પર આક્રમણ કર્યું. ૮ મી ડિસેમ્બરે ઇન્ડો, એના ઉપનિવેશો, અધીન દેશો, સંયુક્તરાષ્ટ્ર અમેરિકા અને ચીને એની સામે યુદ્ધની ઘોષણા કરી. સિંગાપોરમાં, પહેલા જ દવાઈ હુમલા દરમિયાન ૨૦ મી ડિસેમ્બરે, જે જંગી જલાતે 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' અને 'રિપબ્લિક'ને કામળની હોડી માફક સમુદ્રના ઊંડા પેટાણમાં ફેંપાડી દેવાના સમાચાર સાંભળી દુનિયા દિગ્ગંધ થઈ ગઈ. ૧૩ મી ડિસેમ્બરે ગુઆમ, ૨૦ મી એ પેનાંગ, ૨૨ મી એ વેક, ૨૫ મી એ હૉંગકોંગ, ૨૯ મી એ છપોઈ અને જીજી જાનેવારીએ મનીલાનું પતન થયું. આ

બનાવો એવી શીઘ્રતાથી અને એવા ક્રમથી બનતા મયા કે માત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નહીં પણ બધા જ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોનું નામેનિશાન નાબૂદ થવા વિશે કાંઈને કશો સંદેહ રહ્યો નહીં. ચારે પાસ ધુરધુરાટ કરતો ગિરિયુદ્ધાઓનો વનરાજ, લપાતો છુપાતો નાસતો રહ્યો. યામવેંડથી જાપાની સેનાઓએ એક તરફ મલાયામાં ને બીજી તરફ બ્રહ્મદેશ બાજુ આગેફ્ય શરૂ કરી. નેરચુબ, તિનાય અને મોલવીનને હાથ કરીને એ દળો આગે બઢતાં જ રહ્યાં ને મલાયામાં પણ એને રોકનાર કાણ હતું ? જાપાની મેનાઓ તીડતી માફક ચારે કોર ફેલાતી જતી હતી. સિંગાપોર અભેઘ, અજેય અને શત્રુદળોની સામે બાથ બીડી શકે એમ છે એવો દાવો હમેશ કરવામાં આવતો હતો. એની દરિયાઈ કિલ્લેબંધી પર ૫૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી, એને પૂર્વેના અજેય કિલ્લો બનાવ્યો હતો. મેગિનોટ લાઇનની કિલ્લેબંધીની પાછળ જેમ ક્રાંસ પોતાને હંમેશ સુરક્ષિત માનતું, એમ જ અથવા એથીયે વિશેષ સુરક્ષિત સિંગાપોરને માનવામાં આવતું હતું. જેમ જર્મની મેગિનોટને રપર્સ ક્યાં વિના જ ક્રાંસમાં ધૂસી આવ્યું તેની જ રીતે જાપાને પણ એ દુર્ગશક્તિ પ્રત્યે આંખ પણ ન માંડી. બાદ, પહાત, કલુઆંગ અને મરસિંગ તરફ એ આગે બઢતું જ ગયું, ને છેવટ સિંગાપોર પર છાપો માર્યો. એ અભેઘ દુર્ગ જાપાની મેનાઓની સામે માટીના કિલ્લા જેટલું પણ આત્મરક્ષણ ન કરી શક્યો, ને બચ્ચાના રમકડાની માફક જાપાને એને છીનવી લીધો. પ્રશાંત મહાસાગરમાંથી બ્રિટિશ દરિયાઈ સેના તો ક્યારની બીખડી ગઇ હતી. ઓસ્ટ્રેલિયાને પોતાની જાતની પડી હતી. જોહોરમાં ઓસ્ટ્રેલિયન મેનાપતિ જનરલ બેનેટના નેતૃત્વ હેઠળ રચાયેલી મોરચાબંધી પહેલા જ ધક્કામાં વડી પડી. સિંગાપોરને પીવાતું પાણી આ સ્થળેથી મળતું હતું. એ વૃદ્ધવાથી સિંગાપોરે મોંમાં તરણું પકડી શરણ સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. યામવેંડ તરફથી સિંગાપોર પર હુમલા થવાની સંભાવના સ્વપ્ને પણ નહોતી. જાપાની સેનાઓએ ત્યાંથી જ પ્રવેશ કર્યો. જાપાન તરફથી

કોઈ પણ પ્રકારના બંધ અથવા સંકટની ઇચ્છા આજ્ઞા નહોતી રાખી. ચીનની વિરુદ્ધ જાપાનને ખુશ રાખવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, અને એ જ ઉદ્દેશથી યુદ્ધના દિવસોમાં જર્મરિડને બંધ કરી દેવામાં આવ્યો હતો. પણ આ બધી મૃગતૃષ્ણા સિદ્ધ થઈ. સિંગાપોરમાં મોટી સેનાઓની જમાવટ કરવા છતાં, મલાયા અને હેંગકેંગમાં યુદ્ધની કશી તૈયારીઓ કરવામાં નહોતી આવી. પરિણામ જે આવ્યું તેમજ તે જ આવ્યું. મલાયા દુનિયાનો મોટો ઉપખંડ દેશ છે; ત્યાં દુનિયાનું ૩૮ ટકા પતરું છે ને ૪૩ ટકા રબર ઉત્પન્ન થાય છે. જાપાને કશુંય પણ તુકસાન વેચ્યા વગર આ મલાયાને સર કરી લીધું. ૫૦ લાખની વસ્તીના આ પ્રદેશમાંથી ૧૫ હજાર અંગ્રેજ, ૧૩ હજાર એસ્ટ્રેલિયન, ને ૩૨ હજાર હિંદી સિપાહીઓ પણ જાપાનના હાથમાં કેદ પડ્યા. નાગરિક જનતા, જે ભાગી ન શકી એ જાપાનીઓની કૃપા પર નિર્ભર થઈ પડી. પૂર્વ એશિયાનો આ સમગ્ર પ્રદેશ અને જાપાન પણ બૃહત્તર હિન્દુસ્તાનના જ અંગ પ્રત્યંગ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ જુદું હોવા છતાં, આ પ્રદેશમાં હિન્દુસ્તાનીઓ સારી સંખ્યામાં વસે છે. એકલા મલાયામાં એમની સંખ્યા એ વખતે પણ સાત લાખની હતી! ૭મી માર્ચે રંગૂન, ૬ મીએ પેયુ, ૨૩ મીએ આંદામાન, ૨૯ મી એપ્રિલ બુધીમાં લાશિયો અને જર્મરિડ અને ૧ મી મેએ માંડેનું પણ પતન થઈને, મલાયાના હિંદીઓની સામે જે સમસ્યા ઊભી થઈ હતી તેવી જ હિંદીઓ તથા બુદ્ધોદ્ધી સૈનિકો સામે ઊભી થઈ.

મલાયાના હિંદીઓએ આ પ્રદેશમાં રહેવાવાળા સર્વે હિન્દુસ્તાનીઓને વીરતાથી માર્ગ બતાવ્યો. નિરાશામાંથી આજ્ઞા, અને અધિકારમાંથી પ્રકાશ તરફ આગળ વધવાનો સંકેત કરી, એમણે એમને મૃત્યુમાંથી જીવન તરફ ફરવાની પ્રેરણા આપી અને શુભાશીર્વાચના આપી મરવાનો પંથ દાખવ્યો. એવી હાલતમાં એમને છોડી આવનારા, આજે, એમાંથી નીકળતા માટે કરેલા પ્રયત્નોને 'ક્રોધ' તરીકે ઓળખાવી, એમના પદે ડાઈમાર્ચલ કરે, એવાથી વધારે માનવતાની

વિરમ્બના બીજી ક્ષેત્ર હોઈ શકે ? અપમાન, તિરસ્કાર, ધૂણા, ઉપેક્ષા, અતિગત દ્રેષ અને પક્ષપાત જેની નસોમાં વહે છે, એ સાત્રાન્યવાદીઓ આવી વિરમ્બનાતું નાટક નિર્મિત રચી શકે છે. આ પ્રદેશના હિંદીઓ, કેશુ જાણે કેટલાયે સમયથી ગોરાઓના હાથે ચતો પક્ષપાત અને અન્યાય સહન કરતા આવ્યા છે। એમનાં હૃદય એનાથી આળાં બની ગયા હતાં. ડગલે ડગલે એમને અપમાન ને અન્યાયની ઠોકરો ખાતી પડતી હતી. એની પ્રતિક્રિયા રૂપે, એમનામાં સ્વાભાવિકતા અંકુર પણ ફૂટી નીકળ્યો હતો. માયું જિંચું કરી, આઠાશ તરફ જિંચે જિંચે વધનાર વૃક્ષની માફક એમને પણ હવે મુક્ત વાતાવરણમાં ખીસવાનો અવસર સાંપડ્યો.

પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ગાદ પકાડી જંગલોને સાફસફ કરી, સમૃદ્ધિશાળી બનાવવાનું શ્રેય હિન્દુસ્તાનીઓને ફાળે જાય છે. આજે પણ બ્રહ્મદેશની સરકારે હિંદી સરકાર પાસે ખેતીવાડી માટે એ હજાર મહેતર અને પચીસ હજાર મજૂરોની માગણી કરી છે. અંગ્રેજ જમીનદારો અને શાસકોએ હિન્દીઓની સાથે હમેશ મહેતર અને મજૂર જેવો જ વહેવાર રાખ્યો છે. મહાયુદ્ધના મોરચાઓ પર, એમનાથી કેટલુંયે અધિક લોહી વહાવતાં છતાં આવા દુર્બંધારમાં કોઈ ફરક ન પડ્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ ન્યાં વસે છે ત્યાં મોટામાં મોટો હિન્દી પણ મકાન રાખી રહી શકતો નથી, અને મલાયામાં હિન્દી મજૂરને મોંઘવારી બધું ભાગવાનો પણ અધિકાર નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જો એના પર મુકદ્દમો ચલાવવાનો હોય તો મલાયામાં એના પર જાળીઓ છોડવામાં આવે છે. અંગ્રેજી યર્તમાનપત્રો દિલ ચાહે તે છાપી શકે; હિન્દી પત્રોનું ગળું, યુદ્ધને નામે, સંસરશિખને બહાને રંધી નાંખવામાં આવ્યું. મોટામાં મોટો હિંદી, જિંચામાં જિંચો અફસર હોવા છતાં, સિંચાપોરના સ્નાનગૃહમાં જઈ નથી શકતો અને ભારે આંદોલન જગાડ્યા પછી અંદર જવાની રજા મેળવે તો પણ તળાવના પાણીમાં એને પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી. એ અદ્યુત છે,

અસ્પૃશ્ય છે. એ તળાવના પાણી પર એની પાપી છાયા પડ્યું ન પડવી જોઈએ. અંગ્રેજોની હક્કમત આવતાં એવું અપમાન તો દૂર કરાધું, પરંતુ એના જખમ તો એવા ને એવા જ દૂઝતા રહ્યા. એને માટેનો અવસર હવે હાથ લાગી ગયો હતો. યુદ્ધકેદી બનાવાયેલા સૈનિકોના હૃદય પશુ પક્ષતાપૂર્ણ દુર્બલહારથી ધાયલ થઈ ચૂક્યાં હતાં. યુદ્ધ મોરચાઓ પર અધિક વીરતા દર્શાવતાં, જનની બાજુ ખેલતાં છતાં એમનું વેતન, ભથ્થું, ખાણીપીણી, કપડાંલતાં વગેરે તદ્દન ઊતરતા દરજ્જાનાં હતાં. આ અન્યાય અને દુષ્ટ વહેવારથી જન્મનારી પ્રતિક્રિયાએ હવે મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

આ દિશામાં થોડો વિચાર થવો સર મઠ ગયો હતો, ત્યાં ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મેજર ફૂજીવારાએ જાપાનના સદર લશ્કરી મથક પર સુપ્રતિષ્ઠિત દિન્દીઓને આમંત્ર્યા. જ્યાના અવતાર બની, ગળી મધ જેવી મીઠી વાતોથી એણે એમને પાણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એણે કહ્યું કે અંગ્રેજ તાકાત હવે નષ્ટ થઈ ચૂકી છે. આ જ ખરું સમય છે કે તમારા દેશની આઝાદી માટે તમારે યત્ન કરવો જોઈએ. જાપાન દરેક પ્રકારની સહાય આપવા તૈયાર છે. સ્વેચ્છાએ તમે ઇંગ્લેન્ડની પદાધીનતા સ્વીકારી નથી એ કારણે જાપાન તમને પોતાના દુસ્મન નથી ગણતું, ને તેથી જાપાની સેના તમારી સાથે દુસ્મનો જેવો વહેવાર નહીં રાખે. ઊલટું, તમને મિત્ર તરીકે લેખશે. આજે જ સુવર્ણ અવસર છે, કે જ્યારે આઝાદ દિન્દ સંઘની સ્થાપના કરી, દિન્દીઓએ સ્વદેશની આઝાદી માટે યત્ન કરવો જોઈએ.

જાપાનીઓની આ સહાયના પર તુરત બરોમો થાય એમ નહોતું. એમને તો કાળા નાગ માની, ડગલે ડગલે ચેતતા રહીને આગળ વધવામાં જ કલ્પાજ હતું. એ માટે એમની વાત પર વિચાર કરવાને સમય માગવામાં આવ્યો. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ ઉત્તર મેઝસવામાં આવ્યો કે મહાયાના બધા દિન્દી નેતાઓ પરસ્પર મળી શકે એવી તક અપાવી જોઈએ. મહાયાના મેન્ટ્રસ દિગ્વિજ એમોશિયનના પ્રધાન

શ્રી. એન. રાધવજીને બેંગલોરથી શોનાન બોલાવવાની માગણી થઈ. ૯-૧૦ માર્ચે શોનાનમાં હિંદીઓનું એક બૃહત્-સંમેલન ભરાયું. મલાયાના ખુલ્લેખુલ્લેમાંથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. ચાઇલેંડમાંથી પણ કેટલાક આવ્યા. આ વખતે જૂના ક્રાંતિકારી અને વિપ્લવાવી શ્રી. રાસબિહારી બોઝ કેમ કરીને શૂંપ રહી શકે? ૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધના દિવસોની નિષ્ફળતાના ભારી પથ્થરના અસહ્ય ભારને જેમ તેમ છાતી પર રાખતાં, આશાના જે દિવસની એ પ્રતીક્ષા કરતા હતા, એનું પ્રભાત પૂર્વમાં જાગૃત્ જોઈને એમનું હૃદય આનંદથી ભરાઈ ગયું. ક્રાંતિકારી જીવનની ચિરસાધનાના સ્વપ્નને મૃતંશુપ આપવાનો અવસર એમને સાંપડી ચૂક્યો. જે કામ ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ન થઈ શક્યું, એને માટે ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં અનુકૂળતા મળી ગઈ. મૃગતૃષ્ણાની પાછળ નિરંતર દોડતા તરસ્યા હરણાને પાણીનાં દર્શન થયાં! એમણે ટુરત ટોકિયોમાં એક સંમેલનનું આયોજન કર્યું. મલાયા અને ચાઇલેંડથી પણ પ્રતિનિધિઓ બોલાવવામાં આવ્યા. ત્યાંના કરતાં અહીંના લોકોની રિયલિટી કંઈક જુદી હતી. દૂધના દાઝ્યા એ છાશ પણ ફૂંકીને પીવા માગતા હતા. જાપાનીઓની સહભાવનાની પરીક્ષા માટે એમનો પહેલો આગ્રહ એવો હતો, કે દરેક હિન્દીને કેદી અવસ્થામાંથી મિલકુલ મુક્ત કરવામાં આવે. એ લોકો જાપાનીઓના હાથમાં રમકડાં માફક નહોતા રહેવા ઇચ્છતા. પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે બધું કરી છૂટવા એ તેયાર હતા, પરંતુ જાપાનીઓ માટે એમના હૃદયમાં ભારે શંકા હતી. છતાં પણ એઓ ટોકિયો ગયા. ચીન, ચાઇલેંડ, જાપાન અને મલાયા વગેરેના પ્રતિનિધિઓનું એ સંમેલન શ્રી. રાસબિહારી બોઝના અધ્યક્ષપદે ૨૮ થી ૩૦ માર્ચ સુધી ભરાયું. ચાઇલેંડથી આવનારા સુપ્રસિદ્ધ નેતા સ્વામી સત્યાનન્દ પુરી, હવાઇ અક્ષરમાતના ભોગ બની સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. આ સંમેલનમાં ‘આઝાદ હિન્દ સંઘ’ની સ્થાપનાને વ્યાપક કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. એના ઉદ્દેશ તરીકે ‘પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ નિશ્ચિત થઈ

અને બહેર કરવામાં આબુ કે એના પર વિદેશીઓનો બિલકુલ અધિકાર, પ્રભાવ કે નિયંત્રણ નહોં રહે. આઝાદ હિન્દ ફોજની સ્થાપના કરવાનું અને જુનમાં બેંગકોકમાં એક બીજું સંમેલન યોજાવવાનું, પણ નક્કી થયું.

મલાયાના પ્રતિનિધિઓનું એક સંમેલન શેનાનમાં, ૨૨, ૨૩, અને ૨૫ મી એપ્રિલે ભરાયું. એમાં સ્વાસ્થ, સમાજસેવા, તબીબી મદદ, રાજનૈતિક સંગઠન વગેરે માટે કેટલીક સમિતિઓ નીમાઈ. આઝાદ હિન્દ સંઘની પ્રવૃત્તિઓને સુસંગઠિત કરી, હિન્દીઓનાં યોગિયમાં એતના ફંકવાનું આ સમિતિઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું.

પૂર્વમાં આ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજી બાજુ પશ્ચિમમાં બર્મિનગમ રેડિયો પરથી દેશભક્ત શ્રી. સુભાષચન્દ્ર બોઝ સિંહની માર્કક ગર્જના કરતા, હિન્દવાસીઓને આઝાદીને માટે પકકારી રહ્યા હતા. એનું આવાહન કરતાં સુભાષ કહેતા કે, પૂર્વમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્વર્ગ અસ્ત પામી, હિન્દી સ્વતંત્રતાની પૂનમનો ચાંદ પ્રગટી રહ્યો છે. ૧૮૫૭માં હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે પહેલું યુદ્ધ થયું હતું. હવે ૧૯૪૨ માં છેવટનું યુદ્ધ લડાવાનું છે. તમારી કમર કસી લો. હિન્દની રાષ્ટ્રીય મુક્તિનો સમય તમારી આંખ સામે છે. સુભાષનાજીનાં આ પકકારની, પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓ પર બાદ જોરી અસર થઈ. એનાથી એમને વિશેષ બળ, પ્રેરણા ને સૂતિ મળી આઝાદ હિન્દ સંઘ અને આઝાદ હિન્દ મેનાના સંગઠનનું કાર્ય બારે વેગથી ચાલવા લાગ્યું. બેંગકોકમાં ૧૫ થી ૨૩મી જુન સુધી, પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રીય સંમેલન થયું. જરા, સુમાત્રા, થાઇલેંડ, ફિલિપાઇન, બોર્નિયો, કેટન, ઇંડોનેસિયા, માયુકુઓ, શંઘાઇ, હોંગકોંગ, બર્મા, મનાયા સિંગાપોર અને જાપાન વગેરે સર્વ દેશોમાંથી લગભગ એક સો પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા. યુદ્ધકેદી સૈનિકોના પ્રતિનિધિઓએ પણ આમાં ભાગ લીધો. આઝાદ હિન્દ સંઘનું બ્યાપકરપમાં સંગઠન થયું. એના ઉદ્દેશ, ને નિયમો પણ રચાયા. સ્થલ સિતેરની લગભગ

હરાવો પસાર થયા. મુખ્ય પ્રસ્તાવ આમળનતા સાથે સંબંધ સ્થાપવાનો હતો. એમાં સંગઠન બાદ, શાન્તિ અને વ્યવસ્થા જાળી રાખી, જીવન અને સંપત્તિનાં સુરક્ષણ માટે સમર્થ બનવાનો, તે સામાન્ય લોકહિતનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આઝાદ હિન્દ સંઘને સુદૃઢ બનાવી, ઠેકાણે ઠેકાણે એની શાખાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે એ વાત પર ભાર મુકાયો. પોતાની પૂર્ણપેદાશ છોડીને જીવ બચાવવા માટે જે અહીં તહીં નાસી છૂટેલા અથવા હિન્દુસ્તાન ભાગી ગયેલા, એવા બ્રહ્મદેશ અને મહાયાના હિન્દીઓની સંપત્તિ બાજતમાં પણ એક પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. આવા લોકો માટે એક 'એક્સન્ટ્રિક ઇડિયન પ્રોપર્ટીઝ એસોશિયેશન' નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. એકતા, વિશ્વાસ અને બલિદાન, એની સાધનાના મુખ્ય ગુણ તરીકે સ્વીકારાયા. આ સૌનો સાર એ જ હતો કે બધાય હિન્દીઓની એક સંસ્થા ને એક સંગઠન બનાવવામાં આવે, હિન્દુસ્તાનની આઝાદીમાં દૃઢ આરથા અને પાકો વિશ્વાસ પેદા થાય, અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દેવા જેટલી બલિદાનની તૈયારી કરવામાં આવે. ભારત એક ને અખંડ છે એવી પણ ઘોષણા કરવામાં આવી. સાંપ્રદાયિક, ધાર્મિક કે જાતિગત આધાર પર કોઈપણ કાર્ય ન કરવાનો નિશ્ચય કરી, રાષ્ટ્રીયતાને જ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના આધારરૂપ માનવામાં આવી. કાર્યક્રમ તથા એની રૂપરેખા, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આદેશોને અનુરૂપ રાખવાનો નિશ્ચય કરાયો. હિન્દની ભાવિ રચના કરવાનું કામ સ્વતંત્રતાથી ચૂંટવામાં આવેલા દેશના પ્રતિનિધિઓ જ કરે એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. 'સંઘ'ની અંદર નીમાયેલી સુદૃઢ સમિતિને અધીન રાખીને જ આઝાદ હિન્દ ફોજને સંગઠિત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એ પણ ચોક્કસ ઠરણવામાં આવ્યું કે આ લશ્કરની સ્થિતિ જાપાની લશ્કરની માફક સ્વતંત્ર હિન્દની રાષ્ટ્રીય મેના જેવી જ રહેશે. એનો ઉપયોગ માત્ર હિન્દમાં વિદેશીઓની વિરુદ્ધ સ્વદેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થઈ શકશે. બીજા કોઈ

પણ કાર્ય માટે એનો ઉપયોગ નહીં કરાય. યુદ્ધ સમિતિમાં મોત્સ સભ્યો રહેશે. એક પ્રધાન શ્રી. રાસગિહારી બોજ, જે આઝાદ હિન્દ ફોજના પ્રતિનિધિ કેપ્ટન મોહનસિંહ તથા કર્નલ ગિલ અને બે નાગરિક જનતાના પ્રતિનિધિ શ્રી. એન. રાધાજી તથા શ્રી. કે. પી. કે. મેનન. જ્યારે હિન્દમાં ક્રાંતિ અથવા વિપ્લવ અને હિન્દી સેનાઓમાં વિદ્રોહ પેદા થાય ત્યારે જ યુદ્ધસમિતિ કોઇપણ સૈનિક કાર્યવાહી બેસાડી શકે, એવો પણ ઉપદેશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. એક જ સમયે, એકી સાથે બેઉ બાજુ વિદ્રોહ કે વિપ્લવ થવો જરૂરી હતો. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ત્રિરંગી ઝંડાનો એમણે પોતાના ઝંડા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. જાપાનને જણાવવામાં આવ્યું કે, એણે હિન્દની સ્વતંત્રતા પ્રત્યેના પોતાનો દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરવો જોઇએ. જેના પર કોઇ પણ વિદેશી સત્તાના સૈનિક, આર્થિક કે રાજનૈતિક પ્રભુત્વ, નિયંત્રણ કે હસ્તક્ષેપ ન રહે એની પૂર્ણ હિન્દી આઝાદીનો એણે સ્વીકાર કરવો જોઇએ. કોઇ પણ ભારતવાસીને એ વિદેશી હોવાને સખમે, શત્રુ ન માનવામાં આવે અને એની પૂંજી જપ્ત કરવામાં ન આવે. સુભાષચાણુને પૂર્વ એશિયામાં આસીને આદોલનનું નેતૃત્વ લેવાની સગવડ કરી આપવાનો અનુરોધ પણ જાપાનને કરવામાં આવ્યો.

આ સંમેલનને પરિણામે ચારે તરફ એક નવી લહેર ફેલાઈ ગઇ. નવું જીવન, નવો ઉત્સાહ, નવી સ્ફૂર્તિ, ને નવું ચેતન—ચારે પાસે આનંદ ઉલ્લાસનો સમુદ્ર ઊમડી પડ્યો. તો પણ કેટલાક હિન્દી સૈનિકોના મનમાં સંકોચ રહેતો હતો કે રાજભક્તિના સોગંદ લીધા પછી, એઓ આઝાદ હિન્દ ફોજમાં કેવી રીતે ભરતી થઇ શકે ! એમને સમજાવવામાં આવ્યું કે એમની વફાદારીના મોગંદ એમના દેશે માટે છે. ભારતમાતાને આઝાદ કરવાના માર્ગમાં એના એ સોગંદથી કોઇ પણ પ્રકારની રુકાવટ પેદા નથી થઇ શકતી, એમના સંદેહ ને સંકોચ દૂર થયા. એમનાં હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યાં. આઝાદીની મહત્વાકાંક્ષાની ધૂનમાં ભરત હિન્દીઓ ઝંડું લૂંટી ગયા. દોડસો વર્ષની ભરી યુગાપીની આખીયે અસર હુપ્ત થઇ ગઇ.

દરેકના દિલમાં ને ચિત્તમાં દેશની આઝાદીની એક જ રાગણીના સ્વર લહેરવા લાગ્યા. સાધની કાંચળીની માફક ભય, કાયરતા, અને કમજોરીને એમણે ઉતારીને ફેંકી દીધાં. હૃદયમાં ઉદ્દીપ્ત થયેલી આઝાદીની ચિનગારીનો પ્રકાશ એમના ચહેરા પર ફેલાઈ રહ્યો. તનમનધન સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને, હિંદીઓ બળતી મથાલોની માફક, માથું ઊંચું કરીને, જીડીને જીભા ધમા. ચારે કોર નવીન જગૃતિ અને નવા ચૈતન્યની મથાલો સળગી જીડી.

આ જ દિવસે દરમિયાન મુંબઈમાં મહાસભાની મહાસમિતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક અધિવેશન તારીખ ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ને દિને ભરાયું. ‘અંગ્રેજો! તમે ટળો, હિન્દ છોડો’ના મહાત્માજીના જે સૂત્રે દેશભરમાં નવી લહેર પેદા કરી દીધેલી, એના પર મહાસભાએ પણ પોતાની મહોરછાપ મારી આપી. ને બીજે જ દિવસે જલ્દીમ હમનનો કોરડો વીંઝાયો. ‘કરો યા મરો’ના ગાંધીજીના આદેશનો મૂળમંત્ર જપતું, સમગ્ર હિન્દીરાષ્ટ્ર, ક્રાંતિની દિવ્ય પતાકા લઇને જીડીને ઊંચું ધણું. આ સમાચારો મળતાં જ મલાયાના હિન્દીઓની નસોમાં પેદા થયેલું નવું લોહી વળી ઔર વેગથી વહેવા લાગ્યું. એક પ્રયત્નોમાં બાહ્ય દ્રષ્ટિએ અને સંગઠનની આંતરિક દ્રષ્ટિએ કોઇ મેળ ન હોવા છતાં પણ આંતરિક ભાવના તો એકીની એક જ હતી, ને એક જ હતું એમનું કથેય કે—‘અંગ્રેજોને હિન્દની બહાર કાઢી મૂકી, પોતાના દેશને બાહ્ય હસ્તક્ષેપ, નિયંત્રણ અને પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત કરી મુક્તિમક્ષ આઝાદી અપાવવી.’ એગેન્ડાકર્મા સૈનિક કાર્યવાહી માટે જે આંતરિક વિસ્ફોવની શરત મૂકવામાં આવી હતી, તે હવે પૂરી થઇ એમ સમજાઇ ચૂક્યું. મલાયાલુ કાર્ય જમણા વેગથી ચાલવા લાગ્યું ‘આઝાદ હિન્દ સંઘ’ના સભ્યોની સંખ્યા સવા લાખ અને શાખા સમાજોની સંખ્યા ચાલીસ સુધી પહોંચી ગઈ. ૫૬૦૦૦ મુદ્દ કદી સૈનિકોમાંથી ૫૦૦૦૦ આઝાદ હિન્દ ફોજમાં ભરતી થઇ ગયા. દિન પર દિન શક્તિ વધવા લાગી, ને સંગઠન દૃઢ થતું રહ્યું.

પણ આ બધું જોઇને જાપાનીઓને આંચકો લાગવા માંડ્યો. એમણે આ પ્રવૃત્તિઓ તરફ સંદેહ ને આશંકાની દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું. 'ઇવાકુકો કીકાન'ના હાકેમો તરફથી અડચણો યવા માંડી. જાપાની સરકાર આ બધાંથી પોતાના દાવ ખેલવા માગતી હતી. પણ યુદ્ધસમિતિએ એના હાથની કંઠપૂતળી બનવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. જે સ્વાભિમાન અને દેશભિમાનની ભાવનાથી પ્રેરાઇ, હિંદીઓ આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, એને આંચ આવે એ સહન કરવા એ તૈયાર નહોતા. જાપાની પણ યાકયા નહીં. પેનાંગના 'સ્વરાજ્ય ઇન્સ્ટિટ્યુટ'માં આરે તરફથી આવીને પુવાનો, રાષ્ટ્રીય સેનાનાં જુદાં જુદાં કાર્યો માટે શિક્ષણ લેતા હતા. એક દિવસ કેટલાક જાપાની લશ્કરી અફસરો કીકાન અફસરોની સાથે આવ્યા ને થોડાક હોશિયાર પુવાનોને પોતાની સાથે લઇ ગયા. એમને લશ્કરી બેઠ પામવા માટે હિન્દુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. આ બનાવ સામે શ્રી. રાસનિહારી જોડ અને યુદ્ધસમિતિના સભાસદોએ ઊછાપોહ કર્યો ને ઇન્સ્ટિટ્યુટને બંધ કરવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. શ્રી. રાસનિહારી જોડને કહેવામાં આવ્યું કે એમણે જાપાનીઓને ગુસ્સે ન કરવા જોઇએ. એમણે જવાબમાં જણાવી દીધું કે, 'બહુ બહુ તો એ અમારો જન લેશે. પણ અમે જાપાનીઓ માટે ગુપ્તચરો તો કદી પેદા નહીં કરી શકીએ. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાંઇ પણ હિન્દીનો જાપાની સેનાના કામ માટે ઉપયોગ નહીં કરવા દેવામાં આવે.'

જેંગકોક સંમેલનના નિશ્ચયો પર જાપાન સરકારની રપષ્ટ સંમતિ માગવામાં આવી. એની સંમતિ ન મળવાથી, વિરોધ તરીકે પેનાંગનું સ્વરાજ્ય ઇન્સ્ટિટ્યુટ બંધ કરવામાં આવ્યું. શ્રી. રાસનિહારીને એમના જ મકાનમાં પેનાંગમાં એક રીતે નજરકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા. કોઈને પણ એમની મુલાકાતે જવા દેવામાં આવતા નહોતા. એમની દયા કરવાની ધમકીઓ પણ અપાઇ. એક બીજી વિકટ સમસ્યા પણ ઊભી થઈ. જાપાનીઓએ આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકાને પ્રહરદેશના

મોરચા પર લઇ જવાનો વિચાર કર્યો. એક જાંગી જહાજ એમને લેવા માટે આવી પણ ચૂક્યું. પરંતુ, યુદ્ધસમિતિએ દિનરાત મેઠકો બરીને પોતાના સૈનિકોને મોકલવાનો ઇન્કાર કરી દીધો અને જહાજ પાછું ફરી ગયું. કર્નલ ગિલને બ્રિટિશ જનરલ ગણીને ૬ ફો ડિમેન્બરે જાપાનીઓએ શિરફતાર કરી લીધા. આનાથી વળી બીજી એક સમસ્યા ઊભી થઈ. આનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને યુદ્ધસમિતિના અધા સભ્યોએ રાજીનામું આપી દીધું. રાસબિહારી બોએ, આઝાદ સંઘની શાખાઓને પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની સલાહ આપતાં, ટોકિયોથી સીધી વાત કરવાનો અને પ્રધાનમંત્રી ટોજોને મળવાને ત્યાં જવાનો યત્ન કર્યો. કીકાન અફસરોનાં તોફાનો બંધ થયાં. એમણે ધ્રુવક આદિલન શરૂ કરીને કેટલાક નવજુવાનોને બહેકાવી ચૂક્યા અને એ ધ્રુવકોએ યુદ્ધસમિતિના સભ્યો પર ધૂળ ઉડાડવાનું પણ શરૂ કરી દીધું. છેવટે જાપાનીઓએ સખતાઈથી કામ લેવું શરૂ કર્યું. દેશભક્ત સુભાષચાણુને મલાયા લાવવા માટે એ તૈયાર થઈ ગયા અને એમના આગમન સુધી, રોકટોક વિના કામ ચાલવા દેવાનું વચન આપ્યું. આંદામાન અને નિકોબારની આઝાદ હિન્દ સરકાર તરફથી નીમાયેલા ચીફ-કમિશનર અને પછી રંગૂનની આઝાદ ફોજના નીમાયેલા સરસેનાપતિ શ્રી. લોકનાથને કોર્ટ માર્શલ અદાલતની સામે બેંગલોરક સંમેલન પછી પેદા થયેલી સ્થિતિનું વર્ણન ખૂબ વિસ્તારથી કર્યું છે. એમના કહેવા પ્રમાણે ૧૯૪૨ ના ડિસેમ્બરમાં જીજી થયેલું સંકટ આઝાદ હિન્દ સંઘ તથા યુદ્ધસમિતિના પ્રધાન શ્રી. રાસબિહારી બોએ અને કપ્તાન મોહનસિંહનું આપસમાં મન ઊંચાં થવાને કારણે હતું. શ્રી. રાસબિહારી બોએ જાપાનમાં વર્ષો સુધી રહ્યા હતા. એટલે એમનું વલણ જાપાનીઓ તરફ હતું, અને ફોજના સંચાલન તથા નિયંત્રણમાં એ લોકો કામ કરે એ સામે એમને વાંધો નહોતો, પરંતુ કપ્તાન મોહનસિંહ એમની જોડે કાંઈ કોર થઈ જાયે નહાયે કામ લેવા માગતા હતા. આઝાદ હિન્દ ફોજ, આઝાદ હિન્દ

સંધને અધીન હતી, તો પણ કપ્તાન મોહનસિંહે જાપાનીઓ જોડે સખતાપ્રથી કામ લેવાનું તથા ધણુંખરું કામ સીધું પોતાની જવાબદારીએ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. પોતાના હાથ નીચેના અફસરોને મળવા માટે, એમણે પોતાને બંગલે બોલાવવા શરૂ કર્યા. જાપાનીઓએ મેંગકોક સંમેલનના ઠરાવોને પૂરા નહોતા કર્યા, તેનો એમને ડંખ હતો. એમની માગણી એવી હતી કે આઝાદ હિન્દ ફોજ સાથે મિત્ર ફોજના નાતાથી, બરાબરીનો વહેવાર થવો જોઈએ, અને જે ફોજને પાસેથી જાપાનીઓ કામ લેતા હતા, તે આઝાદ હિન્દ ફોજને અધીન રહેવી જોઈએ. નેતાજીના આવતાં જ, એને આને અધીન કરવામાં આવી. આ પ્રજ્ઞાતઓને કારણે કપ્તાન મોહનસિંહને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા અને એમણે પોતાની ગિરફતારીને ટાંકણે આઝાદ હિન્દ ફોજને ભાગી નાખી. જાપાનીઓને કહેવામાં આવ્યું કે એ લોકો ફરીથી એ લશ્કરને યુદ્ધકેદી બનાવી લે, પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરવામાં આવ્યું. એમણે તો ચોખ્ખું જાહેર કરી દીધું કે એ લોકોને સ્વતંત્ર કરી દેવામાં આવ્યા છે. કોઈપણ ખાસ કારણ સિવાય ફરીથી એમને ગિરફતાર ન કરી શકાય. અંદર અંદરની ઝેરસમજને દૂર કરવા માટે ૧૯૪૬ ના માર્ચમાં એક સફલાવના મિશન જાપાન મોકલવામાં આવ્યું. એમાં કપ્તાન મોહનસિંહ અને કર્નલ મિલન પણ સામેલ હતા. મિલન પાણું રૂપાં પછી, વિદાદરીમાં ફરી એક બહતસંમેલન ભરાયું.

૧૮ મી એપ્રિલે પૂર્વ એશિયા હિંદુસ્તાની સંમેલન સુભાષબાબુના આગમનની જાહેરાત કરી. આખા સંમેલનને લશ્કરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. નાણાં અને માનવીઓની ભારે જોરશોરથી જમાવટ થવા મંડી. કેન્દ્રીય સંગઠન વડે આખા કાર્યનું સંચાલન થવા લાગ્યું. નિર્ધારિત બજેટ વગેરે જનવા લાગ્યા. બધી શાખા ઉપશાખાઓનું નવા પ્રકારે સંગઠન કરીને એમાં નવજીવનનો સંચાર કરવામાં આવ્યો. સુભાષબાબુના આગમના સમાચારથી આખા સંગઠનમાં નવો પ્રાણ ફેલાયો. બેચા તેવડા ઉત્સાહથી આવું કામ આગળ ચાલવા લાગ્યું.

આઝાદ હિન્દ ઝિન્દાબાદ

મહાન ક્રાંતિકારી નેતા સુભાષબાણુ ૧૯૪૩ ની ૨૦ મી જુને સુરક્ષિત યુવક શ્રી. હસનની સાથે એક કુબક ક્રિસ્તીની સહાયથી ટાકિયો પહોંચી ગયા. ત્યાં એમનું ગૌરવભર્યું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ખુદ જનરલ ટોળે આ સ્વાગતવિધિ વેળા હાજર રહ્યા. પૂર્વ એસિયાનાં જુદાં જુદાં રથજોએથી પણ ફેટલાક લોક એમનું સ્વાગત કરવાને અને એમને સમગ્ર સ્થિતિથી વાકેફ કરવાને ટાકિયો આવ્યા હતા. આવતાં વેંત જ સુભાષ કામમાં ગુંચાઈ ગયા. દેશવાસીઓને ઉદ્દેશીને જણાવતાં એક પ્રેસ નિવેદનમાં એમણે કહ્યું, ‘ગયા યુદ્ધમાં અંગ્રેજ રાજનીતિજોએ આપણને ને આપણા નેતાઓને ઠગ્યા છે. એટલે ૧૯૨૦ માં અમે એ દંડ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે ભવિષ્યમાં અમે એમના પર લેશમાન વિશ્વાસ મૂકીશું નહીં. વર્ષોનાં ધર્ષણ અને પ્રતીક્ષા પછી સ્વનંતતાનું પ્રભાત હવે જાગી રહ્યું છે. આવો અવસર આવતાં મો વર્ષોમાં પણ ફરી હાથ આવવાનો નથી. અમારા જાણદાનથી મેળવેલી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ અમે કરી લઈશું. તથવારનો મુકામલો તથવારથી જ કરવો

જોષ્ટએ કહેર અગ્નિપરીક્ષા પછી જ આપણે સ્વતંત્રતાના અધિકારી બની શકીશું.”

૧૯૪૩ ની ૨ જુલાઈએ સુભાષચાણુ શોનાન પહોંચી ગયા. એમનાં દર્શન માટે ઊલટી આવેલી જનતાની ભીડનું તો શું કહેવું ? માનવીઓનો મહેરામણ જાણે છલકાઈ રહ્યો હતો ! શ્રદ્ધા, પ્રેમ ને આદરની લહેરો હિલોળે ચડવા લાગી હતી. દેવતાઓને પણ પ્રસન્ન કરી દે એવું હૃદયંગમ દસ્ય હતું. કોઈ મોટા સમ્રાટનું ચે એની પ્રજાએ આવું ભારે સન્માન નહીં કર્યું હોય ! માત્ર હિંદીઓ નહીં, પણ ચીની, જાપાની ને મસાયાવાસીઓ પણ ઊલટી પડ્યા. નેતાજીને પોતાની વચ્ચે આવેલા જોષ્ટને હિંદીઓની છાતી પુલાતી માતી નહોતી. એમનાં ગર્વીલાં શિર વધુ ઉન્નત થયાં. એમના સ્વાભિમાનને સીમા ન રહી. અંગ્રેજ સરકારની આંખમાં ધૂળ નાખી, એના સકંજમાંથી છટકી આવનાર નેતા આજે એમની મધ્યમાં આવીને ઊભેલા. વિચારોની આપણે અને મેળાપમુલાકાતમાં બે દિવસ વીતી ગયા. હૃંગકોંગ, યાંકોંગ, બ્રહ્મદેશ, બોર્નિયો, વગેરે સ્થળેથી આવેલા આઝાદ હિન્દ સંઘના કાર્યકર્તાઓ અને આઝાદ હિન્દ ફોજના નેતાઓ સાથે પણ વાતચીત થઈ.

૪ થી જુલાઈએ ખુલ્લું અધિવેશન ભરાયું. એમાં પૂર્વ એશિયાના બધા દેશોના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી અને ત્રિરંગી ઝંડા સાથેનું ભારતમાતાનું મોટું ચિત્ર ખૂબ જ સુંદર, આકર્ષક અને ભવ્ય લાગતું હતું. ‘નેતાજી’ની છવંત અને ભગત મૂર્તિ પણ જોઈ પ્રભાવશાળી કે આકર્ષક નહોતી લાગતી. વિશાળ ખલા પર સ્વાભિમાનથી ઝળકતો ગોળ ચહેરો, સ્વદેશાભિમાનથી ફૂલતી છાતી, અને આઝાદીની હવાથી મસ્ત એવું ગર્વીલું શિર, એવી એક મૂર્તિ ઉપગ્રિયત કરી દેતા હતા, જેણે ભિંદગીબર બૂકવાનું જાણ્યું નહોતું. એમની વાણીમાં કદી વિશેષતા ન હોય તો પણ કોઈ જાદુ જરૂર હતો. ભાવાવેશમાં એને હાથપગ ઉછાળવાની આદત ન હોય તો પણ એમના

શબ્દો શ્રોતાઓનાં હૃદય પર સીધી અસર કરતા. ત્યાગ, તપસ્યા અને બલિદાનની જે સાધના માટે જીવનને એમણે તાબુ હતું, એની પ્રેરણા એમના પ્રત્યેક શબ્દમાં હતી. ને તેથી જ એમના શબ્દોમાં કુદરતી તેજ, ઓજસ અને તાકાત લાગતાં હતાં. બાપજીની શૈલીમાં પણ કશી કૃત્રિમતા નહોતી. ગંગાની સીધી, સરલ અને સ્વચ્છ ધારાની માફક એમના બાપજીની ધારા વહે જતી. એમાં એવી સતર્કતા અને બુદ્ધિયુક્તિ હતી, કે વિરોધી પણ ધડીકમાં એમના પ્રત્યે ખેંચાઈ જતો. દરેક શ્રોતાને લાગતું કે સુભાષ જાણે એની જ સાથે વાત કરી રહ્યા છે. પોતાની વચ્ચે આવા નેતાને આવેલા જોઈને પૂર્વ એશિયાના હિન્દીઓ પોતાના બધા જ મનોરથ જાણે પાર પડી ચૂક્યા હોય એમ પૂર્ણ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ રહ્યા. એમની પ્રત્યેક ચોજના પ્રાણથી ધબકવા લાગી. અધિવેશનમાં શ્રી. રાસનિહારી બોઝે પ્રાસ્તાવિક બાપજી આપી નેતાજી શ્રી. સુભાષચન્દ્ર બોઝના હાથમાં આઝાદ હિન્દ સંધનું પ્રધાનપદ સોંપવાની જાહેરાત કરી. આ જાહેરાત ચર્તા જ લોકોના હર્ષનાદોથી આકાશને ગુંબજ બાજી રહ્યો. તાળીઓના ભારે ગડગડાટ અને જયજયકારના પ્રચંડ નાદથી વાતાવરણ ખળભળી ઊઠ્યું.

સુભાષબાપુએ બાપજી કરતાં કહ્યું કે “આઝાદ હિન્દ સરકારની હું સ્થાપના કરું છું. અને આપણી સર્વ શક્તિ અને સાધનોનો એક કેન્દ્રમાં સંગ્રહ કરી, બલિષ્ઠમાં એનાથી જ આખા કાર્યનું સંચાલન કરવામાં આવશે. આ રીતે આઝાદી મેળવીને આપણે એનું રક્ષણ પણ કરી શકીશું. આપણે એવા દુસ્મનનો સામનો કરવાનો છે જે અત્યંત શક્તિસંપન્ન હોવા સાથે અત્યંત નિષ્ઠુર અને ધૂર્ત છે. એટલે જ આપણી આ આઝાદીની આખરી કૃચ્છમાં આપણે ભૂખ, તરસ, કષ્ટ, તંગી, તકલીફ, યાક અને મૃત્યુનો કદાચ સામનો કરવો પડશે. આના સિવાય આઝાદી કદી મળતી નથી.”

બીજો દિવસે, ૫ મી જુલાઈએ, ટાઈન હોલની સામે મોટું લશ્કરી પ્રદર્શન બરાયું. બધા સૈનિકોએ નેતાજીને સલામી આપી. લાગતું હતું

કે નવી દુનિયાનું નિર્માણ હવે થઈ ચૂક્યું છે. પ્રદર્શન બાદ, નેતાજીએ બારે ગર્વ અને અભિમાનથી ઉચ્ચાર્યું કે, “મારા જીવનમાં આજનો દિવસ સૌથી વધુ અભિમાનનો દિવસ છે. આજે પ્રભુએ મને એવું અસૌકસ્ય સન્માન આપ્યું છે કે હું સમગ્ર દુનિયાને ખતાવી દઈ શકું કે ભારતને સ્વતંત્ર કરવાવાળા મેનાનું સંગઠન કરીને, એને, એક વખત જેના પર અંગ્રેજ સેનાનો કબજો હતો એવા સિંગાપોરની લડાઈના મેદાનમાં ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. હિંદીઓએ કેવો ગર્વ લેવા જેવો સમય છે કે આનું સંગઠન શુદ્ધ હિંદી નેતૃત્વ નીચે કરવામાં આવ્યું છે અને હિંદી નેતાઓની છત્રછાયા હેઠળ જ એ ભારતની જૂમિ તરફ દૃષ્ટ કરશે. મારા વીર સૈનિકો તમારું સ્તન છે: ચલો દિલ્લી! ચલો દિલ્લી! જૂના દિલ્લીના લાલ દિલ્લામાં બ્રિટિશ સામાન્યની કબર પર વિજય કવાયત કરવી એ જ આપણું અંતિમ લક્ષ્ય છે. અમેરિકામાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને અને ઇટાલિમાં ગેરિબાદીને સફળતા મળી શકી એનું કારણ કે એમની પાસે પોતાની સેનાઓ હતી. હિન્દની પણ સેના આજ તૈયાર થઈ ચૂકી છે. અંધકારમાં કે પ્રકાશમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, જય યા પરાજયમાં હું હમેશા તમારી સાથે જ છું. ઇશ્વરની આપણા પર કૃપા ઊતરે અને આઝાદીના શુદ્ધમાં આપણને વિજય મળે.”

જાપાનના પ્રધાનમંત્રી ટોજો, ૬ ફી જુલાઈએ શેનાન આગ્યા ને નેતાજીની સાથે એમણે આઝાદ હિન્દ ફોજની સલામી લીધી. ત્રિવંગી રાષ્ટ્રીય ઝંડો ગૌરવથી ફરફરી રહ્યો હતો. એની નીચે જનરલ ટોજો પણ ઢોઢ કલાક લશ્કરી સલામી આપતા બેસા રહ્યા. નેતાજીના જીવનનું મદાન સ્વપ્ન પૂરું થયું. એમના ગર્વ ને અભિમાનની કાંઈ કમ્પના તો કરી જુઓ !

૬ ફી જુલાઈએ સુપરમ્ ખાતાની કચેરીની સામે વળી પીજી મોડું લશ્કરી પ્રદર્શન બરાણું. એક લાખની મેદની આ માટે એકઠી થઈ હતી. આની પૂર્વે લોકોમાં

કદી નહોતો. બાપણે સિવાય પણ પોતાની રીતભાત ને વર્તનથી સુબાપખાણુએ એકજ અઠવાડિયામાં સૌના હૃદયમાં 'પોતાનું' સ્થાન જમાવી લીધેલું. નાનાં મોટાં, સ્ત્રીપુરુષ, બાળબચ્ચાં સૌ કોઈ એમ સમજવા કે સુબાપખાણુ એના પોતાના જ છે. જંબરજસ્ત ગિરંદીમાં જે નેતાજી કદી ઉસ્કેરાઈ ન જતા. દર્શન માટે કે ચરણસ્પર્શ માટે પણ જ્યારે લોક ધકકામુકકા કરી ખુદ એમને ધકેલી દેતા, ત્યારે પણ એમના મોં પર તો માત્ર સ્મિત જ ફરકતું. આ પ્રદર્શન પછી નેતાજીએ પોતાના વિસ્તૃત બાપણમાં 'પૂર્વ' એશિયામાં રહેવાવાળા ત્રીસ લાખ હિંદીઓમાંથી ત્રણ લાખની સેના જામી કરવા તથા ત્રણ કરોડ ડોલર ભેગા કરવાની જોરદાર અપીલ કરી. ૧૯૫૭ માં ઝાંસીની રાણીના જોહરની યાદ આપતાં એમણે વીરાંગનાઓની એક ટુકડી જામી કરવાની વાતનો આગ્રહ કર્યો.

આઝાદ હિંદ ફોજના મહિલા વિભાગનું નામ ઝાંસીની વીર રાણી લક્ષ્મીબાઈના નામ પરથી 'રાણી લક્ષ્મી રેન્જિમેંટ' રાખવામાં આવ્યું. ૧૨ મી જુલાઈએ મહિલા વિભાગ તરફથી ભરવામાં આવેલી વિરાટ સભામાં નેતાજીએ બાપણ કયું. નેતાજીએ રાણી લક્ષ્મી રેન્જિમેંટ તથા રેડક્રોસ યુનિટ માટે માર્મિક અપીલ કરી. સ્ત્રીઓએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં કેવી રીતે ગૌરવભર્યો ભાગ લીધો છે તે પણ એમણે દર્શાવ્યું.

લોકો કહે છે કે સ્ત્રીઓએ શત્રુ ન હોવાવાં, તે લોકો ૧૯૫૭ ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ઝાંસીની રાણીએ હોવાથી તલવારને કેમ લૂંટી જાય છે ? અનેક સ્ત્રીઓએ ચૂડીઓ, વાંટીઓ, ગળાના હાર વગેરે શરીર પરથી ઉતારીને ભેટ ધરી દીધા.

સંગઠનનું કામ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલતો લાગ્યું. તાક્ષીમ માટે શેનાન અને પેનાંગમાં 'આઝાદ શાખાઓ' ખોલવામાં આવી. સંઘના સભ્યોની સંખ્યા દિનબદિન વધતી ચાલી, અને ૧૭૦૦૦૦ પર પહોંચી ગઈ. દસ રિયાસતોમાં શાખાઓ અને પચાસ ડોકલે ઉપશાખાઓ રિયર થઈ. લશ્કરમાં ભરતી માટે ચારે તરફથી રોજ રોજ દરખાસ્તો

આવવા લાગી. ૬ ફી ઓગસ્ટે હિન્દી ક્રાંતિનું પહેલું વર્ષ પૂરું થયું અને દમદમભર્યો સમારોહ કરવામાં આવ્યો. પૂર્વ એશિયા અને મલાયાના ખૂણે ખૂણામાં સેંકડો સભાઓ થઈ. શોનાનની વિરાટ સભામાં મહાત્મા ગાંધી, હિંદ કેસરી પડિત જ્વાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવાયું અને નેતાજીએ અત્યંત ઓજસ્વી ભાષણ કર્યું. ભાષણને અંતે એમણે જાહેરાત કરી કે જે જ માસમાં આઝાદ હિન્દ ફોજ બહારદેશની તરફ રૂચ કરી જશે, આઝાદ હિંદ સરકારનો સદર મુકામ પણ રંગૂન લઈ જવામાં આવશે. આ જાહેરાતથી ચારે તરફ જાણે વીજળી નાચી ઊઠી !

૨૫ મી ઓગસ્ટે નેતાજીએ આઝાદ હિન્દ ફોજની કમાન પણ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને નીચે પ્રમાણે એક વધારાનું ફરમાન કાઢ્યું કે “હિન્દી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને આઝાદ હિન્દ ફોજનું કામ આમળ ચલાવવાને માટે હું આજથી લશ્કરની કમાન મારા હાથમાં લઈ લઉં છું. મારે માટે આ આનંદ ને અભિમાનની વાત છે. દેશની આઝાદી માટે ઊભી કરવામાં આવેલી સેનાના સેનાપતિપદનો સ્વીકાર કરવાથી ખીજું અધિક સન્માન એક હિંદીજન માટે કયું હોઈ શકે ? હું તો મારા આડવીસ કરોડ દેશવાસીઓનો સેવક છું. આપણા દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડનાર સંગ્રામમાં આઝાદ હિન્દ ફોજ અગત્યનો ભાગ લેશે. આ ફોજનું એક જ લક્ષ્ય રહેશે: ભારતની આઝાદી; અને એની એક જ ઇચ્છા હશે: આઝાદી માટે જે કાંઈ બને તે કરી છૂટવું અને તેને માટે મરી ખૂટવું. આઝાદ હિન્દ ફોજ જ્યારે ખડી હશે ત્યારે સંગેમરમરની અડીખમ દીવાલ બનીને ઊભી રહેશે, ને જ્યારે રૂચ શરૂ કરશે ત્યારે સ્ટીમરોલરની માફક માર્ગના અંતરાયોને કચડતી આગે બઢશે. દુનિયાની કોઈ તાકાત હવે આપણને આપણા સિદ્ધ અધિકારથી વંચિત નહીં રાખી શકે. ‘અલો દિલ્લી’ના સૂત્ર સાથે કામને પ્રારંભ કરતાં, આપણે પોતા ખાત્રા ધરીક ત્યારે જ ચંબીશું, જ્યારે નરી દિલ્લીમાં વાઈસરોયના મકાન પર જઈને આપણે ત્રિરંગી ઝંડો લહરાવશું અને દિલ્લીના લાલ કિલ્લામાં જઈને વિજયવાયત કરીશું.”

શોનાન, કુઆલાલમ્પૂર, સર્વેખાન, ઇપોહ વગેરે દરેક સ્થળે તાલીમી છાવણી ખૂલી ગઈ, અને દરેક છાવણીમાં સેંકડો યુવકોને જુદા જુદા પ્રકારની લશ્કરી તાલીમ અપાવા લાગી. નેતાજીએ જાતે જઈને દરેક છાવણીને તપાસી. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે હિન્દના છેલ્લા સમ્રાટ બહાદુરશાહની કબર પર મોટો સમારંભ થયો. નેતાજીએ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં બાવપૂર્ણ ઓજસ્વી બાપણ કયું ને બહાદુરશાહના શબ્દોમાં કહ્યું કે :

ગાંધિયાં મેં જુ રહેગી જળ તલક ઇમાનદી,
તખ તો લડેન તક અલેગી તેમ હિન્દુસ્તાનકી.

બીજી ઓક્ટોબરે મહાત્મા ગાંધીનો જન્મદિન પણ ભારે ધામધૂમથી ઊજવાયો. ધરેધર પર રાષ્ટ્રીય ઝંડો ફરફરી રહ્યો. પ્રભાતેરીઓ અને સરખસો નીકળ્યાં નેતાજીએ ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં બહુ મર્મસ્પર્શી બાપણ કયું. મહાત્માજીની સેવાઓ અલૌકિક અને મહાન દર્શાવતાં એમણે કહ્યું કે, “એમતું નામ આપણા દેશની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષિરે લખાઈ જશે. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની શરૂઆત એ કારણે કરી હતી કે તે વેળા એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. ૧૯૨૦માં એમણે કહ્યું હતું કે જો દેશના હાથમાં તલવાર હોત તો એણે તલવારથી હામ લીધું હોત. આજે આપણને કેટલો આનંદ ને કેટલું અભિમાન ઊપજે છે કે હિન્દની સ્વતંત્ર ફાજ હવે સ્થપાઈ ચૂકી છે ને એની સંખ્યા પ્રતિદિન વેગથી વધતી રહી છે.”

મહાયાવાસીઓને હિન્દીઓ તરફ પૂરી સહાનુભૂતિ હતી. એમના દેશ જોડે અંગ્રેજોએ જે વહેવાર ચલાવ્યો હતો તેથી એમનાં હૃદય પણ ધવલ્યાં હતાં. મહાયાને પણ તલવારથી નહિ, પરંતુ જળ કપટ અને વાણિયાશાહીથી હસ્તગત કરવામાં આવ્યું હતું. સૌ અંગ્રેજોને પણ એને માટે પોતાના પ્રાણ નહીં અપવા પડ્યા હોય. સિંગાપોરને ૧૮૧૯માં જોહોરના સુલતાન પાસેથી ખરીદવામાં આવ્યું

હતું. પેનાંગ ૧૭૮૬ માં કેડાહના સુલતાન પાસેથી ખરીદવામાં આવ્યું હતું. ૩૨ સેકો પાસેથી મલકકા પણ ખરીદાયું હતું. પેરાકનો ઇતિહાસ આશ્ચર્યજનક છે. ૧૮૭૪ સુધી સુલતાન ત્યાં એકચક્રે હકૂમત કરતા હતા. થોડીક આંતરિક ગડગડ ઊભી થઇ, ને એણે અંગ્રેજોની મદદ માગવાની મુર્ખતા કરી નાખી. એક અંગ્રેજ ત્યાં આવ્યો અને એની પોતાના જ માણસો પાસે હત્યા કરાવવામાં આવી. શક પરથી ધણાને પકડવામાં આવ્યા. અનેકને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા અને પેરાક પર અંગ્રેજોની સત્તાની જડ બેસી ગઇ. ૧૮૨૪ માં પેરાકને સ્વતંત્રતાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. પણ, આજ દિવસ સુધી તે વચન પળાયું નથી. સેલંગીર, નેમરી સેખમિદાન અને પહાંગમાં પણ ઉપદ્રવ કરાવીને અંગ્રેજોની પોલીસ જ માણસો વડે હત્યા કરાવાઇ. એ બહાના હેઠળ પહેલાં તો ત્યાં લશ્કર ગોઠવાયું અને પછી કબજો જમાવાયો. આને જ 'વિજય'નું સોહામણું નામ આપીને મલાયામાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થિર કરવામાં આવી, આને ઈન્ડોનેશિયા અને સિયામની સાથે પણ એ જ ઇળકપટથી કામ લેવામાં આવે છે. આ ઇળકપટ, એઇમાની અને વાણિયાગીરીથી ત્રાસેલા મલાયાવાસીઓ અને બ્રહ્મદેશીઓ હિંદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

આખુલે કામ એવા ઉત્સાહ અને જ્વરથી ચાલ્યું કે ખાર જ મહિનામાં ત્રીસે જણાવેલું કાર્પ ખાર પડી ચૂક્યું :

૧. નેતાજીના આદેશ અને કાર્યક્રમ અનુસાર નાણાં, માણસો અને સાધનોનો પૂરો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો.
૨. સેનાને આધુનિક લશ્કરી તાલીમ આપીને યુદ્ધક્ષેત્ર માટે સંપૂર્ણ તૈયાર કરવામાં આવી.
૩. ઝાંસીની રાણી રેન્નિમેંટના નામથી આગ્રા હિન્દ સેનાનો અધિભાગ સ્થાપવામાં આવ્યો.

૪. કામચલાદિ આઝાદ હિન્દ સરકારને કાયમ કરવામાં આવી; એની સત્તાનો નવ સ્વતંત્ર સરકારોએ સ્વીકાર કરી દીધો. હતો.
૫. આંદામાન અને નિકોબારના સ્વતંત્ર પ્રદેશમાં આઝાદ હિન્દ સરકારની સત્તા સ્થપાઈ ચૂકી; એનું નામ 'ચંદીદ દ્વીપ' અને 'સ્વરાજ્ય દ્વીપ' રાખવામાં આવ્યાં.
૬. બ્રહ્મદેશમાં સદર મુકામ કાયમ થઈને, ૧૯૪૪ ની ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ મુદ્દનાં ત્રીમણેશ મંડાપાં; ૨૧ મી માર્ચે આઝાદ હિન્દ ફોજે ભારતભૂમિમાં પ્રવેશ કરી તેને સાબ્દાગ નમસ્કાર કર્યાં.
૭. આઝાદ હિન્દ સરકારને અધીન લગભગ ૧૯ જુદા જુદા હાકિમે કામ કરવા લાગી ગયા; તાલીમનું કામ પૂરી વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા માંડ્યું, ને હિન્દુસ્તાની ભાષાનો પ્રવેશ લગભગ દરેક ઘરમાં થઈ ચૂક્યો.
૮. પ્રેસ, પ્રકાશન અને પ્રચારનું કામ પણ વ્યવસ્થાથી ચલાવાયું. 'આઝાદ હિન્દ' નામનું દૈનિક અને 'જન્ય હિન્દ' નામનું અઠવાડિકપત્ર પ્રગટ ચલાવાયું; અંગ્રેજી અને હિંદી બે ભાષામાં એ પત્ર પ્રગટ થતું.
૯. શાસન વ્યવસ્થા અતે મુદ્દ પછી, આઝાદ હિન્દનાં નિર્માણનું કાર્ય કરવાને માટે 'આઝાદ હિન્દ દળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી.
૧૦. આઝાદ હિન્દ સરકારની 'આઝાદ હિન્દ નેશનલ બેન્ક' પણ સ્થાપવામાં આવી. આઝાદ હિન્દનો પોતાનો સિક્કો પણ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ટપાલની ટિકિટો પણ શરૂ થઈ ચૂકી.

નેતાજી તરફ જનતાની શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને પ્રેમની લાગણીની તો શી વાત કહેવી? પોતાના કાર્ય, સેવા, અભ્યવસાયની એમણે લોકો પર એવી ઘેરી જાડી છાપ પાડી દીધી હતી કે એમનો શબ્દ પ્રમાણભૂત બનવા લાગ્યો હતો. અને એમનાં કરમાન મુજબ આખા પલકારામાં

થયું. નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે એ દિવસે નેતાજીની સેના અને જીવેરાતથી તુલાવિધિ કરવામાં આવે. સ્ત્રીઓએ આ મહોત્સવનું આયોજન કર્યું. ચૂડીઓ, ગળાના હાર, વીંટીઓ, વગેરેની જાણે વર્ષા થઇ ચૂકી; જેની પાસે જે કાંઈ પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ હતી તે તેણે પોતાના અધિક પ્રિય નેતાજી પર ન્યોછાવર કરી દીધી. એક મદ્રાસી મહિલાએ તો પોતાનું બધું જ ભેટ ધરી દીધું. જ્યુબિલિ હોલમાં આ સમારંભ યોજાયો. ત્યાં પડે એટલી ડારી જમા નહોતી. સાર્વજનિક ભાષણને સ્થાને નેતાજીએ ગાંધીજીને ઉદ્દેશીને એક અત્યંત માર્મિક ભાષણ કર્યું. એમના આશીર્વાદની યાચના કરતાં, નેતાજીએ છેવટે કહ્યું કે, ‘અમારા રાષ્ટ્રના પિતા ! ભારતમાતાની આઝાદીના આ પવિત્ર સંગ્રામમાં આજે અમે આપના આશીર્વાદ અને શુભ કામનાની યાચના કરીએ છીએ.’

નેતાજીના સન્માનમાં ઊજવાયેલા એ સપ્તાહમાં એક મુસલમાન ક્રોડપતિએ પણ પોતાની બધી સ્થાવર જંગમ મિલકત અને ધરના બધાં આભૂષણો ભેટ ધરી દીધાં. ૬ ફી જુલાઈએ નેતાજીએ એને લાખો માણુમોની વચમાં ‘સેવકે હિન્દ’નું બિરદા અર્પણ કર્યું.

૧૯૧૪ ની ૨૧ મી ઓગસ્ટે મદ્રામી મહિલાનું પણ પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાના કાર્યનું સન્માન માટે કરવા એક સમારંભ થયો. તે એને પણ સેવકે હિન્દનું પદ એનાયત થયું.

‘આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય બેંક’ની સ્થાપનાથી પણ નેતાજી પ્રત્યે લોકોની અપાર શ્રદ્ધાનું ઉદાહરણ મળી રહે છે. રચનાના એક ક્રોડપતિ બેઠે, નેતાજી આઝાદ હિન્દ સરકારની આર્થિક સ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. નેતાજીએ બેંકને કાયમ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. બેંકના વિના, એમણે કહ્યું કે સરકારનો નિભાવ જ કેવી રીતે થઇ શકે ? છતાંય મેળવ્યા પછી આપણે આપણો ચતણી સિલ્કો પણ આપુ કરવો છે. “નેતાજી, એને માટે કેટલી રકમની જરૂરત છે ?” ક્રોડપતિએ પૂછ્યું. નેતાજીએ કહ્યું :

“ઓછામાં ઓછા પચાસ લાખ તો જોઈએ.” ત્રીસ લાખ તે જ વખતે ત્યાં એણે નેતાશ્રુતિ અરણ્યોમાં બેટ કરી દીધા અને બાકીના ત્રીસ લાખ એક અડવાડિયામાં ભેગા કરી આપવાનો વાયદો કર્યો ૧૯૪૪ના એપ્રિલમાં ૫૦ લાખની પૂંછ સાથે બેંકે કામકાજ શરૂ કર્યું. કાયદાસર એ રજિસ્ટર પણ થઈ ગઈ; તુરત જ એની ત્રણ શાખાઓ ખોલવામાં આવી. બીજી પાંચ શાખાઓ ખોલવાની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ. શ્રી. એસ. એ. અમ્બર (પ્રધાન), શ્રી. દીનાનાથ, શ્રી. એસ. એમ. રશીદ, શ્રી. એચ. આર. બેટાઈ, શ્રી. એચ. ઇ. મહેતા અને કનૈલ અલગપ્પન આ બેંકના ડાયરેક્ટર તરીકે નીમાયા.

આર્થિક વ્યવસ્થા માટે લોકો પર કદી પણ કોઈ નિયમિત કરવેરો નાંખાયો નથી. બંધી રકમો અને કરવેરો સ્વેચ્છાથી જ લોકો આપતા હતા ઓછામાં ઓછા પંદર કરોડની જરૂરત હતી. આ માત્ર બેટ સોગાદોથી પૂરી થાય એમ નહોતું, એને માટે એક પ્રકારનો કરવેરો નાખવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. પણ એ કરને રૂપે નહીં. એને માટે એક એવો ઉપાય કરવામાં આવ્યો કે અવારનવાર વેપારીઓની એક સમિતિ બધા હિન્દીઓની માફ મિલકતોનું અનુમાન કરે અને એના દસ ટકા આપવાની સરકાર તરફથી માગણી કરવામાં આવે. જુદાં જુદાં સ્થાનો માટે જુદા જુદા સેંકડા નક્કી કરાતા હતા. કેટલાકો પોતાને બ્રહ્મદેશવાસીઓ ગણાવીને આનાથી બચવાની કોશિશ કરતા હતા. એમને કહેવામાં આવતું હતું. કે એમના જનમાલના રક્ષણની જવાબદારી આઝાદ હિન્દ સરકાર પર નહીં રહે. ને આમ એ લોકો તુરત સીધા થઈ જતા.

બ્રહ્મદેશ પાસે આઠ કરોડની માગણી કરાઈ. ૧૯૪૪ની ૧લી જુલાઈ સુધીમાં બ્રહ્મદેશ પાસેથી સાડાત્રણ કરોડ નગદ અને ૪૦ લાખનો સામાન મળી ગયો હતો. ૨૦ મી જુન સુધીમાં મલાયા પાસેથી પણ રૂપિયા ૧૩૭૫૦૦૦૦ મળી ચૂક્યા હતા. એકલા મે માસમાં લગભગ ૧૪ લાખ એકઠા થઈ ગયા હતા. ૨૬ મી જાનેવારી

૧૯૪૫ ના આઝાદ દિન સુધીમાં બ્રહ્મદેશે પોતાના દિસ્સાના ૮ કરોડ પુરા કરી આપ્યા. મલાયામાં આ દિવસને નિમિત્તે એ અઠવાડિયામાં ૪૦ લાખ રૂપિયા ભેગા થયા. બ્રહ્મદેશમાંથી કુલ પંદર કરોડ અને મલાયામાંથી પાંચ કરોડ એકઠા કરવાની વાત, બેંકના ડાયરેક્ટર શ્રી. દીનાનાથે કોર્ટ માર્શલ અદાલત સામે કરી છે. બ્રહ્મદેશમાં 'નેતાજી ફંડ કમિટી'ની સ્થાપના કરીને, વધારાની ભેટ મોગાદો જમા કરાઈ મલાયામાં ભેટો એકઠી કરવા માટે એક સમિતિ નીમાઈ હતી. ધઉં, લોટ, ચોખા વગેરેનું દાન પણ સારા પ્રમાણમાં મળતું હતું. એકવાર એક એક ગજ કપડું આપવાની માગણી પણ કરાઈ હતી. જે કાપડ આપી શકે એમ નહોતા, તેમણે સ્વેચ્છાએ પચાસ પચાસ રૂપિયા ભેટ આપ્યા.

આ રીતે આર્થિક બવગથા જેટલી પૂર્ણ હતી, તેટલું જ પૂર્ણ અને દૃઢ સંગઠન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. મલાયામાં સંઘની ૧૭ શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ કામ કરવા મંડી હતી. બ્રહ્મદેશમાં એની સંખ્યા સોથી ઉપર પહોંચી ગઈ હતી. યામલેડમાં પણ ચોવીસ શાખાઓ સ્થપાઈ ગઈ હતી, અને સુમાત્રા, જાવા અને બોર્નિયો વગેરેમાં પણ અનેક શાખાઓએ કામ શરૂ કરી દીધું હતું. 'આઝાદ હિન્દ સંઘ'ને 'કામચલાઉ આઝાદ હિન્દ સરકાર'નું ૩૫ આપવાનું મહત્વ દર્શાવતાં નેતાજીએ ૧૯૪૩ ની ૨૨ મી ઓક્ટોબરે વક્ષાદરીના મોગંદ લીધા પછી અને એની સ્થાપના કરવાની જાહેરાત કર્યા પછી કહ્યું હતું કે 'આઝાદ સંઘ'નું મહત્વ આદોક્ષ્ય કરવાવાળી સંસ્થાથી વધારે નથી. દેશની આઝાદી માટે યુદ્ધની ધોષણા કરનાર મરકારની સ્થાપના થવી અનિવાર્ય છે. આનાથી આપણી એક જરૂરત પૂરી થાય છે, અને ધૃતિદાસમાં રીખી ગયેલી વાતનું આપણે અચરણ પણ કરીએ છીએ. ૧૯૧૬ માં આયર્લેન્ડમાં આ રીતે જ કામચલાઉ પ્રજાનંત્રી સરકાર સ્થાપવામાં આવી હતી. ગયા મહાદુરમાં એક લોકોએ અને તુર્કોએ મુસ્લિમ કમાલપાશાના નેતૃત્વ નીચે આ રીતે જ મરકારોની સ્થાપના કરી હતી.

નેતાજીએ પોતાની સરકારની પ્રતિષ્ઠા પર કદી આંધ્ર લાગવા ન દીધી. જાપાનીઓને એ તરફ આંખ પણ માંડવા નથી દીધી. રૂપિયા પૈસા કે બીજી કોઈ પ્રકારની સહાયતા માટે એમણે સામે હાથ ધર્યો નથી. સમાનન્તર અને સર્વથા સ્વતંત્ર સરકારના રૂપમાં એનું સંગઠન અને સંચાલન કયું હતું. યુદ્ધસામગ્રી પણ હિંદાર ન લેતાં, ખરીદ જ કરાઈ હતી. કોઈ જાપાની અફસરને તાલીમશિક્ષક તરીકે નિયુક્ત પણ નથી કર્યો. ૧૯૪૩ની ૨૩મી ઓક્ટોબરે જાપાન સરકારે, ૨૬મી ઓક્ટોબરે જર્મની, સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ અને સ્વતંત્ર ફિલીપાઇન સરકારોએ, ૮મી નવેમ્બરે આપલેન્ડ, કારિયા, મંચુરિયા, નાનકિંગ ને સિયામે તથા ૮મી નવેમ્બરે છટાસીએ એનો સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. ૨૫મી ઓક્ટોબરે સ્વતંત્ર રૂપે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની વિરુદ્ધ યુદ્ધની જાહેરાત થઈ. અન્તમાં ૧૯૪૩ની ૪થી ફેબ્રુઆરીએ સ્વતંત્ર રૂપે જ હિંદ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો. જાપાનના હાથોમાં ૨મી જાઈને એની તરફથી હિંદ પર હુમલો કરીને, દેશની સાથે દ્રોહ કે વિશ્વાસઘાત કરવાની તો કહપના કરવી એમ એને ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરતાં, લાખો માણસોની વચમાં નેતાજીએ કહ્યું હતું કે, “આપણી પોતાની જ સરકાર હેઠળ, આપણી ફોજ હિંદની ભૂમિ પર યુદ્ધમાં ઊતરશે, જેટલો ભાગ અંગ્રેજોના હાથમાંથી આપણે લેતા જશું, એટલા પર આપણી સરકારની હકમત સ્થપાશે. આપણે આપણી જ ફોજ, આપણા જ પરિશ્રમ અને આપણા જ બલિદાનથી હિંદની આઝાદી હાંસલ કરીશું.”

૬ ઠી નવેમ્બરે ટોકિયોમાં પૂર્વ એશિયાનાં રાષ્ટ્રોનું એક મોટું સંમેલન થયું. નેતાજી પોતાના સાથીઓ જોડે એમાં ભાગ લેવા માટે ગયા. એમાં એમણે પ્રતિનિધિ તરીકે નહીં, પણ માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે ભાગ લીધો. ‘આઝાદ હિન્દ સરકાર’ની સ્થિતિ હજી હતી. એ સ્થાયી થાય નહીં ત્યાં સુધી એ એના પ્રતિનિધિ ન બની શકે. હિંદ વિષે પણ એમાં ચર્ચા થઈ. અંગ્રેજ સરકારની ચૂડમાંથી બ્રહ્મદેશની

માંડલે જેલમાંથી ૧૯૪૩ ના માર્ચના અંતમાં, સુભાષચાણુની માફક જ ગેય થઈ જનાર બ્રહ્મદેશના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય મંત્રી ડા. વા. મા તથા બીજા પ્રતિનિધિઓએ હિંદની આઝાદીને પૂર્વ એશિયાની શાંતિ તથા આઝાદી માટે અનિવાર્ય દર્શાવી. જાપાની સરકાર તરફથી જનરલ ટાજેએ આંદામાન અને નિકોબારને આઝાદ હિન્દ સરકારને સોંપવાની જાહેરાત કરતાં કહ્યું કે, 'આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપનાનો આધાર હવે તો અધિક દૃઢ થઈ ગયો છે. એની અધીનતામાં પોતાના ખર્ચને પૂર્ણ કરવા માટે હિંદીઓ કટિબદ્ધ થયા છે. હું એવી જાહેરાત કરવા માગું છું કે જાપાનની સરકાર આંદામાન તથા નિકોબારના હિંદના ભાગ પરથી પોતાનો અધિકાર ઉઠાવી લેશે એને આ સરકારને તુરતમાં જ સોંપનાર છે. આ રીતે અમે હિન્દુસ્તાનને એની આઝાદી પ્રાપ્ત કરાવવાના પ્રયત્નમાં મદદ દેવાનો પ્રત્યક્ષ સબૂત રજૂ કરીએ છીએ.

જાપાનના પરદેશ વિભાગના ઉપમંત્રી મત્સુઓ મોતોએ આદાલતમાં જનરલ ટાજેની જાહેરાતને વધાવતાં, અનેક સરકારો દ્વારા આઝાદ હિન્દ સરકારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ હકીકતનું સમર્થન કર્યું છે. એમણે એ પણ જણાવ્યું કે જર્મન સરકારને હકીકતે જાપાન સરકારે સુભાષચાણુને મલાયા ખેલાવ્યા હતા, કારણ કે જાપાન સરકાર પોતાના દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવામાં એમને સહાયતા આપવા આહતી હતી. એ એમ માનતી હતી કે આઝાદ હિન્દ સરકાર અને આઝાદ હિન્દ ફોજના એ પ્રધાન બની, ચક્રશે.

નેતાજીએ આંદામાનનું નામ 'શહીદ દ્વીપ' પાડ્યું. કર્નલ લોકનાયનને ત્યાં મુખ્ય કમિશનર નીમી મોકલવામાં આવ્યા. એમના ત્યાં જવા પછી એ ત્રણ અડવાડિયાં રહીને આઝાદ હિન્દ સંઘના મુખ્ય કાર્યાલયમાં ખાસ સમારંભનું આયોજન કરીને ત્યાંની હકૂમતની દાર એમના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવી. આ પ્રસંગે ત્યાંના જાપાની શાસક, નૌકા સેનાપતિ અને સેનાધ્યક્ષ પણ હાજર હતા. હકૂમતને સારી રીતે પ્રબન્ધ કરવા માટે નેતાજીના હુકમ અનુસાર શ્રી. લોકનાયન,

મેજર આલખી, લેફ્ટનન્ટ સુભાનસિંહ. લેફ્ટનન્ટ મહમદ ઇકબાલ અને રેનોટાઇપિસ્ટ શ્રી નિવાસનને પણ પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. મેજર આલખી કેળવણી વિભાગના, લેફ્ટનન્ટ સુભાનસિંહ અર્થ વિભાગના અને લેફ્ટનન્ટ મહમદ ઇકબાલ પોલિસ અને ન્યાય વિભાગના અધિકારી હતા. ત્યાંથી માસિક હેવાલો નિર્માણ કરીને નેતાજી પર મોકલવામાં આવતા. પોલિસ વ્યવસ્થા અંગે જાપાનીઓ છેવટ સુધી માથું મારતા રહ્યા અને મનમાં આવે તેમ વર્તતા રહ્યા. શક પડતા લોકોને ધૂરી રીતે હેરાન કરવામાં આવતા હતા. આ સર્વનો શ્રી. લોકનાથને વિરોધ કર્યો અને પોલિસ હાકિમો પર ક્રોધ પણ જાતની હાથતરણ ન મારી કે એમને પોતાના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધે જાપાનીઓને એમની સાથે છેવટ સુધી સંઘર્ષ રહ્યા કર્યો.

જિયાવાડીની ૫૦ ચોરસમાઇલની રિયાસતમાં પણ આઝાદ હિંદ સરકારની જ હકૂમત હતી. એમાં હિન્દીઓની વસતી પંદર હજારની હતી. એમાં સુવ્યવસ્થિત સરકાર સ્થાપવામાં આવી. એક વહીવટદારની દેખરેખ નીચે અર્થવિભાગ, ભરતીવિભાગ, તાલીમવિભાગ, પ્રચાર અને પ્રકાશનવિભાગ, સ્વાસ્થ્યવિભાગ તથા હિંદી હિતોના રક્ષણ માટે પણ એક વિભાગ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાન નાસી જનારાઓની માલમિલકતની સંભાળ તથા દેખભાળનું કાર્ય પણ થયા કરતું હતું. સ્ત્રીવિભાગ અને બાલસેનાવિભાગ પણ સ્થપાયા. સ્વતરતા કામગીરી તથા શણગાર કોમળા વગેરે બનાવવા માટે કારખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં હતા અને એક મોટી કેન્દ્રીય હોસ્પિટલ પણ ઊભી કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીની માટીની બનાવટનાં કારખાનાં પણ ખોલાયાં હતાં. આમ બીજા સર કરાયેલા પ્રદેશ પર રાજવહીવટનું સંચાલન કરવા માટે 'આઝાદ હિંદ દળ'નું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. લેફ્ટનન્ટ વિક્રમરાવ આ દળના સંચાલક હતા. જનરલ ચેટરજી ગવર્નર તરીકે નીમાયો હતા. પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, ખેતીવાડી અને જનસુખાકારી શ્રી. બી. ઘોષના હાથમાં અને પોલિસ શ્રી. સ્વામયંત્ર મિશ્રના

મુકવામાં આવી. નાના મુકદ્દમાઓ પતાવવા માટે અને હંદ વગેરે વચ્ચે કરવા માટે તહસીલદારોને નીમવામાં આવ્યા હતા. શ્રી રામચન્દ્ર પ્રસાદને મેનેજર બનાવવામાં આવ્યા હતા. આના પર આઝાદ હિન્દ સરકારનો ખુરો કબ્જો હતો. અહિંદેશી તથા જાપાની સરકારની કોષપણ પ્રકારની દબાવગીરી નહોતી.

પોતાની સરકાર અને પદવીનું નેતાણ એટલું ધ્યાન રાખતા કે ૧૯૪૪ ની ૨ જુને, જાપાની રાજદૂત રંગૂનમાં રાષ્ટ્રપતિને મળવા માટે, આવ્યો. એમણે સામે કહાવ્યું કે, રાજદૂત હોવાનાં એનાં પ્રમાણપત્રોની વિદેશમંત્રીને ત્યાં પહેલાં તપાસ કરવામાં આવશે. એણે કહ્યું કે “મારા કાગળપત્રો ટોકિયોમાં ચૂકી ગયો છું.” પણ એને, ત્યાંથી કાગળપત્ર આવે ત્યાંસુધી સુલાકાત ન મળી શકી. સાલ કિલ્લામાં, કેપ્ટન શાહનવાઝ, કેપ્ટન સહમત અને લેફ્ટનન્ટ પિલ્લન પર ચલાવાયેલા કોર્ટ માર્શલ મુકદ્દમામાં જાપાની અફસરોએ આ ઘટનાનું વર્ણન સવિસ્તર કર્યું છે.

જાપાનના ઉપરાષ્ટ્રમંત્રી રેન્જુ સવાદા અને આઝાદ હિન્દ સરકાર સાથે જાપાન તરફથી રાજદૂત તરીકે મોકલાવાયેલા શ્રી. તેરૂરો હાચિયાએ પોતાની સાક્ષીમાં આ ઘટનાના સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રી. હાચિયાને રાજદૂત તરીકે નીમવામાં અને રંગૂન મોકલવામાં ઉપરાષ્ટ્ર મંત્રીના અધિકારની રૂએ શ્રી. સવાદાનો હાથ હતા. એમણે જણાવ્યું કે આઝાદ હિન્દ સરકાર કામચલાઉ હોવાથી એવું કોઈ પ્રમાણપત્ર આપવાની જરૂરત જાણી થશે એમ લાગ્યું નહોતું, પરંતુ શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર બોઝે જાણી કરેલી દબાવને લીધે જાપાની સમ્રાટના હસ્તાક્ષરોનું પ્રમાણપત્ર મોકલવામાં આવ્યું હતું, કારણ એના સિવાય, શ્રી. હાચિયાએ જાપાન સરકારને જણાવ્યું કે. શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે એને મળવાની ના પાડી દીધી છે. શ્રી. હાચિયાએ જણાવ્યું કે આઝાદ હિન્દ સરકારના પરરાષ્ટ્ર મંત્રી શ્રી. ચેટરજીએ એને કહ્યું હતું કે એની પાસે પ્રમાણપત્ર નથી એટલે શ્રી. સુભાષચંદ્રે એને મળવાનો ઇન્કાર

કર્ચો છે. આનાથી, એણે ટાકિયો પર પ્રમાણપત્ર મોકલવાનો તાર કર્યો અને એને પ્રમાણપત્ર મોકલવાની સચના તારથી અપાઇ. આઝાદ હિન્દ સરકાર રંગૂનથી બેંગકોક ગઇ એટલે એ પણ એની સાથે ત્યાં ગયા અને છેવટ સુધી રાજદૂતના અધિકાર લેખે એની સાથે રહ્યા. પોતાના રાજ અથવા રાજના ચિત્ર પ્રત્યે જે સન્માન જાપાનીઓને દાખવવું પડતું તેવું જ સન્માન નેતાજીની સામે ને એમના ચિત્રની સામે જાપાની અફસરોને દાખવવું પડતું.

જાપાનીઓએ એક ડોક્ટરને, એની પત્ની અંગ્રેજ હોવાના શક પરથી કેદ કરેલા. એમને છોડવાના બધા પ્રયત્નો બર્થ ગયા. નેતાજીની પાસે વાત આવી. જાપાની અધિકારીઓને એમણે 'લખ્યું' કે, એ ગુનેગાર હોય, તો એને ગોળીથી દાર મારવામાં આવે. ન હોય, તો એને હિન્દી નાગરિક હોવાને સમજે તુરત છૂટો કરવામાં આવે આ રીતે એક 'બીજા હિન્દી ડોક્ટરની મુક્તિનો હુકમ પણ નેતાજીએ આપી દીધો. જાપાની પોલિસ અફસરે કહ્યું કે, 'સમ્રાટ બોઝને અમારી બાબતમાં માથું મારવાનો અધિકાર નથી.' વાત ઉપલા અધિકારી પાસે પહોંચી, તો એણે માફી માગીને, મુક્તિનો આદેશ ફરમાવ્યો. બ્યારે નેતાજી શોનાન હતા, ગયાત્યારે બાકીના બધાને મુક્ત કરી, જાપાનીઓએ ચારસો હિંદીઓને બંદીવાન રાખી મૂક્યા હતા. એમના પર અંગ્રેજોના ભક્ષસ હોવાનો શક હતો. નેતાજીએ એ બધો મામલો પોતાના હાથમાં લઇ, એમને છોડી મૂક્યા.

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ લોકનાથને ડોર્ટ માર્શલ અદાલતમાં લ'બાણથી જણાવ્યું છે કે થીફ કમિશનર તરીકે આંદામાન અને નિકોબારના રાજ્યનું પ્રુડું નિર્વંચણ-ખાસ કરીને પોલિસની હકૂમત પોતાના હાથમાં લેવા માટે જાપાનીઓ સાથે છેવટ સુધી એ ઝઘડતા રહ્યા હતા. એમણે પોતાના અધિકાર પર એમને તરાપ મારવા ન દીધી. એ જ રીતે આઝાદ હિન્દ સરકારના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી. અથરે પણ અદાલતમાં પોતાની સરકારને જાપાનીઓની મિત્ર, પૂરી

સ્વતંત્ર અને સમાનતાનું દર્શનતા એવી અનેક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનાથી માલુમ પડે છે કે નેતાજીએ પોતાની સરકારની પ્રતિષ્ઠા પર કદી આંધ આમવા દીધી નથી હિન્દમા યનાર યુદ્ધ માટે 'યુદ્ધ પરિષદ'નું સંગઠન કરવાને માટે, માર્ચ ૧૯૪૪ માં નેતાજીને જાપાનીઓની સાથે ચર્ચા થઈ જાપાનીઓનું કહેવું હતું કે એનો પ્રધાન જાપાની હોવો જોઈએ નાણા ચર્ચા બાદ નેતાજીએ છેવટે કહી દીધું કે હિન્દની પ્રતિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સત્તાની વિરુદ્ધની કાંઈપણ વાતનો હું સ્વીકાર નહીં કરી શકું નેતાજીએ કાંઈપણ જાપાનીને પ્રધાનપદે નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો ને જાપાની અને હિંદી, બધા સભાસદોની સ્થિતિ સમાન તરીકે સ્વીકારાઈ જાપાનીઓએ વળી એવો આગ્રહ મેળો કે આગ્રહ હિન્દ સરકારમાં ખોરાક, યુદ્ધસામગ્રી અને સેનાવિભાગના મંત્રીની નિમણૂક પ્રમાણેની પૂર્વસૂચના એ કરે નેતાજીએ એનો પણ અસ્વીકાર કર્યો ને વળી વધુ સ્પષ્ટતા કરી દીધી કે સ્વતંત્ર થયેલા પ્રદેશ પર એક જાપાની પેઢી કાયમ નહીં કરવા દેવામાં આવે, ને એક બે ક પણ નહીં ખોલવા દેવામાં આવે એમણે આમ એક વાતમાં જાપાનીઓને ઉપર હાથ ન રાખવા દીધો.

જાપાનના પરરાષ્ટ્ર વિભાગના પ્રવક્તા શ્રી સંજીવો આહ તાએ અદાનતમાં આગ્રહ હિન્દ સરકારને 'સ્વતંત્ર ભારતની કામચલાઉ સરકાર' તરીકે ઓળખાવતા હતા કે, જાપાની સરકારે ૧૯૪૩ ની ૨૧ મી ઓક્ટોબરે એનો સ્વતંત્ર સંત્તા તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, અને એનો એની સાથે ખિતકુલ સમાનતાનો, મિત્રો જેવો બંધન હતો એ એને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સમાન ગણાવે, એને દરેક પ્રકારે મદદ કરતી હતી આ હેતુનું એક નિવેદન પણ જાપાની સરકારે ૨૩ મી ઓક્ટોબરે બહાર પાડ્યું હતું. આ રીતે જ યજ્ઞદેશમાંની જાપાની સેનાની મુખીમ કમાનના ડાહ્યા ઓફિસર મેજર જનરલ કાતાકુરાએ અદાનતમાં કમ્પ્લેટ હતું કે એમણે હિન્દ પર આક્રમણ કરવાની આખી તૈયારી કરી હતી, અને એમ નહીં થયું હતું કે હિન્દુસ્તાનનો

જેટલો પ્રદેશ આઝાદ થાય, તેટલો આઝાદ હિન્દ સરકારને મોંપવામાં આવશે, અને આઝાદ હિન્દ સરકારની જ એના પર સત્તા રહેશે, ઉપરાંત યુદ્ધમાંથી જે કાંઈ સામાન હાથ લાગે તે બધો પણ એને જ સુપરદ કરવામાં આવશે.

આઝાદ હિન્દ સંઘના સભ્યોની સંખ્યા એટલી ત્વરાથી વધતી ચાલી કે શોનાનમાં ૫૪, જોહોરમાં ૬૬, અને મલ્લામાં ૬૦ ટકા જેટલા હિન્દીઓ એના સભ્યો બની ગયા. મલ્લામાં સભ્યોની સંખ્યા એ સાપ્તથી પણ વધુ થઈ ગઈ.

દિન રાત કામ કરવાવાળા સ્વયંમેવકો પંદર હજાર જેટલા હતાં. સંઘની સિયોનશાખા પણ ૧૯૪૩ ની ૨ જી ડિસેંબરે સ્થપાઈ. લોકોમાં આઝાદ રાષ્ટ્રના આઝાદ નાગરિકો જેવું સ્વાભિમાન પેદા કરવા માટે ૧૮૪૩ ની ૧૬ મી ડિસેંબરે એક નવો કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. આઝાદ હિન્દ સંઘની સમસ્ત શાખાઓને સૂચના અપાઈ કે એમણે સૌ હિન્દવાસીઓને એમ સમજાવી દેવું કે એઓ કોઈ પણ વિદેશી સરકારના ગુલામ નથી. આઝાદ હિન્દ સરકાર પ્રત્યે વફાદારીના પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર લોકોના હસ્તાક્ષર લેવાવા માંડ્યા. એવું બ્યેય લોકોના હૃદયમાં પોતાની નવી સ્થિતિ માટે જાગૃતિ પેદા કરી, એમનામાં સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસની ભાવના હિંદીપત કરવાનું હતું. આઝાદ હિન્દ સંઘનાં જૂનાં સભાસદ્યો ૨૬ કરી, આ જ પ્રતિજ્ઞાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. 'સંઘ'ના સભાસદ બનવાનું પણ આ પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓ માટે જરૂરી હતું. ૧૯૪૩ ની ૨૫ મી ઓક્ટોબરે તેતાજીએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, 'જે લોકો સંઘના સભ્યો નથી, એમને અમે અમારા સાથી કે હિન્દીઓ તરીકે નથી ગણતા. એવા લોકો માટે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ સ્થાન નથી'. ૧૯૪૪ ના જુનમાં આ પ્રતિજ્ઞા લેનારાની સંખ્યા માત્ર મલ્લામાં જ ૨૩૨૫૬૨ ની હતી.

ખૂબ પ્રયત્નો છતાં ચાલીસ હજારથી વધુ મોટું લક્ષ્યર જિલું ન થઈ શક્યું. ભરતી માટે જોર જબરજસ્તી ન કરતાં, સ્વેચ્છાથી જ લોક ભરતી થવા માટે આવતા હતા. ધણાને નિરાશ થવું પડતું અને

એની પછી અગ્રજોનો સીકાર કરનાવું કાર્ય કઠિન થઇ પડ્યું હતું. દૂર દૂરથી આવનાનાઓની પણ ફેજમાં ભરતી કરવાનું લગભગ, અશક્ય હતું. બ્રહ્મદેશ કરતાં મલાયામાં ભગતીનું જોર વધારે હતું. યુદ્ધસામગ્રીને અભાવ એ જ સૌથી મોટી આપત્તિ હતી જતાં પણ બધા નાગરિકો માટે સસ્તરી તાલીમનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. મલાયા, બ્રહ્મદેશ અને થાઇનેડ વગેરેના ખુણેખુણેથી સ્ત્રીપુરુષો મોટી સંખ્યામાં એને માટે આવતા હતાં આ બધાનો મર્મ એ હતો કે સોને શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળવાનું અને વાપરવાનું આવડી જવું જોઇએ મલાયામાં ચાર, બ્રહ્મદેશમાં ચાર અને થાઇનેડમાં એક તાલીમી જાવણી હતી એમાં બાગ હજારને તાલીમ આપી ચકાતી હતી રગૂન અને શેનાનમાં અફસરોને તાલીમ આપવા માટે વધારાની જાવણી હતી ત્યાગની ભાનના અવર્ણનીય હતી કર્નલનો પગાર રૂપાં ૩૫૦ રૂપિયા અને મેજરનો ૧૮૫ રૂપિયા હતો. આ ઉપરાંત આખી બચત આઝાદ હિન્દ સંઘને હનાલે કરવામાં આવતી મેનાના મનોરંજન માટે અને બીજા લોકોની કેળવણી માટે ‘ચનો હિન્દી’ ‘ભારત પુત્ર’, અને ‘જનિયાનવાક્ષા બાગ’, નામના નાટકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતાં. એની જ કેટલીક ફિલ્મ પણ તૈયાર થઇ હતી.

ટાકિયોમાં, ૧૯૪૩ ની ૨૮ મી ઓક્ટોબરે, નેતાજીએ આપેલા પ્રેક્ષનિવેદનમાં કહ્યું હતું, કે ‘ક્રાંતિકારી સેના અને કામચલાઉ આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપનાની સાથે મારા જીવનનાં બે મહાન સ્વપ્ન મૃત્ થયાં છે. ત્રીજું સ્વપ્ન હજી પૂરું થવું બાકી છે. એ છે મારા દેશની આઝાદીને માટે યુદ્ધ અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ. યુદ્ધની લાપાનો પ્રયોગ અમે કેવળ આંદોલનને માટે જ નથી કરતા. અમારા મનોરથોને અમારાં કાર્યો દ્વારા પારપૂર્ણ કરીને જ પીશું.’

નેતાજીના જીવનના આ ત્રીજા મહાન સ્વપ્નની પૂર્તિ માટે થયેલા પ્રયત્નોની જ કહાણી હવેના પ્રકરણોમાં આલેખાઇ છે

ચલો દિલ્લી

‘ભારતમાતા અને એના આડત્રીસ કરોડ સંતાનોને આઝાદ વા માટે હું સુભાષચંદ્ર બોઝ, જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી, સ્વતંત્રતાનું । પવિત્ર યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા, ઈશ્વરને સાક્ષી તરીકે રાખીને, ‘હું. હું’ બીજી આ પછી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે સદાસર્વદા હું મારી તને હિન્દુસ્તાનનો એક સેવક માનનો રહીશ. મારા દેશના આડત્રીસ 13 ભાઈઓનોના કલ્યાણની સિદ્ધિ જ મારા જીવનનું મત અને પી મોહું કર્તવ્ય રહેશે. આઝાદી મેળવીને પછી એનું રક્ષણ કરવા ટે મારા જીવનને ન્યોછાવર કરવાને હું સંદેવ તત્પર રહીશ.’

1947 હિન્દની પવિત્ર ભાવનાને મૂર્ત રૂપ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ તો, જેની સાથે ‘ચલો દિલ્લી’ના ચત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું. તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા તે આ. 1947 ની 29 મી ઓક્ટોબરે સાડા દસ થે, આઝાદ હિન્દ સંઘ તરફથી દાદ તોઓ ગેડીબેમાં બોલાવાયેલા તેહાસિક સંમેલનમાં નેતાજીએ અઝાદ હિન્દ સરકાર કાયમી આપવાતી જાહેરાત કરતાં, હિન્દુસ્તાનને વફાદાર રહેવાની આ જ્ઞા કરી હતી. આ સંમેલનમાં પૂર્વએશિયાના ખુલ્લેખણમાંથી

આવીને પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળ્યા હતા. એ વેળાનો દેખાવ ગંભીર અને પ્રભાવી હતો. દોઢ કલાક સુધી નેતાજીનો જનુભર્યો વાક્યમવાદ વણ રહ્યો. લાખોની સંખ્યામાં એકઠી થયેલી જનતા મંત્રમુગ્ધ જેવી, પરચરની મૂર્તિ જની રહી. સોમંદ લેતાં લેતાં નેતાજીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. એમ જણાવું હતું કે લાગણીના પ્રયત્ન વહેણ સામે એઓ ટક્કર નહીં ગ્રીલી શકે. યોડીક વાર ચારે પાસ શાંતિ ને ખામેશી છવાઈ ગઈ. એનો ભંગ કરતાં, નેતાજીએ ગંભીર, સ્થિર, અને દૃઢ શબ્દોમાં પ્રતિજ્ઞાનો બાકીનો ભાગ વાંચ્યો. ચારે તરફ શાંતિ, નિઃસ્તબ્ધતા અને ખામેશી છવાઈ હોવા છતાં એમ લાગતું હતું, કે નેતાજીની સાથેસાથે સમગ્ર જનતા પણ એ પ્રતિજ્ઞા વાંચી રહી હતી. આઝાદ હિન્દ સરકારના બધા સભ્યોએ વારેવારે એનો પાઠ કર્યો. નેતાજીના અત્યંત માર્મિક, ઓજસ્વી ભાવણ અને 'જય હો, જય હો'ના રાષ્ટ્રીય ગાન સાથે આ ભવ્ય, મહાન અને ઐતિહાસિક સમારંભ પૂરો થયો વચમાં આકાશ જય જયકારના નાદોથી ગુંજી ઊઠતું હતું. 'સુભાષબાણ કી જય', 'આઝાદ હકુમત કી જય', 'આઝાદ હિન્દ કી જય,' અને 'ઇન્દિલાબ ઝિંદાબાદ'ના નાદોથી છેવટે તો આકાશ જણે ફાટી પડ્યું! સોમંદવિધિ પૂરો થયા પછી, નીચેનું ઘોષણાપત્ર વંચાયું:

“બંગાળમાં અંગ્રેજોને હાથે પહેલી વાર ૧૭૫૭ માં હાર ખાધા પછી, હિન્દની જનતા લાગલાગટ એક શતાબ્દી સુધી કઠોર અને ભયંકર યુદ્ધો કરતી રહી. એ દિવસોનો ઇતિહાસ અપૂર્વ વીરતા અને આત્મત્યાગના ઉદાહરણોથી ભર્યો પડ્યો છે. અને એ ઇતિહાસના પૃષ્ઠો પર, બંગાળના સિરાજુદ્દૌલા અને મોહનલાલ, દક્ષિણ હિન્દના હેદરઅલી, ટીપુસુલતાન, અને વેલુચમ્પી, મહારાષ્ટ્રના અપ્પા સાહેબ જોસલે અને પેશવા બાજીરાવ, અયોધ્યાની બેગમે, પંજાબના સરદાર સ્થામસિંહ અઠારીવાલા અને એમની સાથે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, તાતિયા ટોપી, કુમરાવના મહારાજ કુંવરસિંહ અને નાનાસાહેબ

વગેરે ચોદાઓનાં નામ હમેશને માટે સુવર્ણક્ષિરોએ લખેલાં છે. આપણી કમનસીબીની વાત છે કે અંગ્રેજો સમસ્ત ભારતવર્ષને મહાત સંકટ રૂપ છે, એનો અનુભવ આપણા પૂર્વજોને થયો નહીં, ને એમણે એ શત્રુનો સંગઠિત રૂપે સામનો ન કર્યો. છેવટે, જ્યારે હિન્દની જનતાને વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે એ હાથ મિલાવી આગળ વધી. અને સન ૧૮૫૭માં બહાદુરશાહના નેતૃત્વ હેઠળ હિન્દીઓએ સ્વતંત્ર જનતાના રૂપમાં છેવટની લડાઈ ખેલી લીધી !

“આ સુદના ચારંબના કાળમાં હિન્દીઓને કેટલીક મોટી સફળતા મળી. પણ કુર્બાનિ અને દોષપૂર્ણ નેતૃત્વને અંગે એમનો છેવટે પૂર્ણ પરાજય થયો અને દાસત્વ સ્વીકારવું પડ્યું. છતાં પણ ઝાંસીની રાણી, તાતિયા ટોપી, કુંવરસિંહ અને નાનાસાહેબ જેવા ચોદા આજે પણ રાષ્ટ્રીય કિતિજ પર અમર તારકોની માફક દેદિપ્યમાન છે, ને આપણા હૃદયમાં ત્યાગ તથા વીરતાનાં મહાનતર કાર્યો કરવાની પ્રેરણા ભરી રહ્યાં છે.

“૧૮૫૭ પછી, અંગ્રેજોએ લોકોને જળ્પજસ્તીથી નિરાશ કરીને અત્યંત નિર્ઘયતાથી પાશવી અત્યાચાર કરીને એવો ધોર ત્રાસ ફેલાવી દીધો કે કેટલાક સમય સુધી હિન્દી જનતા કબાઈ રહી, પરંતુ ૧૮૮૫ માં હિન્દી કોંગ્રેસના જન્મ સાથે જ એક નવી જાગૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ૧૮૮૫ થી માંડીને ગત વિશ્વબ્યાપી સુદના અંત સુધી, હિન્દી જનતાએ પોતાની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતાને ફરી પ્રાપ્ત કરવાની એકાદામાં બધા ઉપાયો કરી જોયાઃ પ્રચાર કર્યો, અંગ્રેજી માસનો બહિષ્કાર કર્યો; ત્રાસવાદ અને વિપ્લવથી કામ લીધા પછી, છેવટે સશસ્ત્ર ક્રાંતિ પણ કરી. થોડો સમય આ બધા પ્રયાસોનું નિષ્ફળ ગયાં. છેવટે ૧૯૨૦ માં જ્યારે હિન્દી જનતા પરાજયથી નિરાશ થઈ નવો ઉપાય શોધવો પ્રયાસ કરી રહી હતી, ત્યારે મહાત્મા ગાંધી, અસહકાર અને સવિનયબંધનું નવું શસ્ત્ર લઈને આગળ આવ્યા.

‘ એની પછી વીસ વર્ષ સુધી, હિંદીઓ પ્રમુખ દેશભક્તિ સાથે કામ કરતા રહ્યા રતત્રતાનો સદેશ ભારતવર્ષના ધરેવરમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો. જાતઅનુભવે, જનતા રતત્રતા માટે કષ્ટ ઉઠાવવાનું, ત્યાગ કરવાનું, ને મરી ખૂટવાનું શીખી ગઇ કેન્દ્રથી માંડીને દૂર દૂરના ગામડાઓ સુધી જનતા રાજનૈતિક સંગઠનના એક દોરમાં પરોવાઇ ગઇ આ રીતે હિન્દીઓએ માત્ર પોતાની રાજનૈતિક ચેતના પાછી મેળવી એટલું જ નહીં, પણ એમણે પોતાનું રાજનૈતિક અસ્તિત્વ પણ મેળવી લીધું. હવે એ એક સ્વરે મોની, અને સંગઠિત ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ, પોતાના સમાન ખેડને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકતી હતી ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ સુધીમાં આઠ પ્રાનોના કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળો દ્વારા એણે એ પણ સામિત કરી આપ્યું કે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાની કામેક્ષિયત પણ એનામાં છે

“આ રીતે આનું વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ થતા પહેલાં જ હિન્દુસ્તાનની રતત્રતાની અંતિમ સ્થાપને માટે ભૂમિકા તેવાર થઇ ચૂકી હતી. આ યુદ્ધમાં જર્મનીએ પોતાના સાથીઓની સહાયતા વડે યુરોપમાં પોતાના શત્રુ પર વિનાશક પ્રહાર કર્યો છે આ બાજુ, પૂર્વ એશિયામાં જાપાને પોતાના મિત્રોની સાથ, આપણા શત્રુ પર બીજા આધાત કર્યા છે. પરિસ્થિતિના આવા સુબદ્ધ યોગને કારણે આજે હિન્દીઓની મામે પોતાની સુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો, અદ્વિત્ય અવસર આવી જોમો છે

‘ વર્તમાન ઇતિહાસમાં પહેલી વાર પરદેશમાં રહેતા હિન્દીઓમાં પણ રાજકીય જાગૃતિ અને ચેતના આવી છે અને એ નોકોમાં પણ સંગઠનની જાવના જાગી છે. એ લોકો પોતાના હિંદવાગી જીવુઓની સાથ-હૃદયથી હૃદય મેળવીને વિચાર અને અનુભવ કરી રહ્યા છે એટલું નહિ, પણ કદમ સાથે કદમ ઉપાડી રતત્રતાના પથ પર આગળ વધી રહ્યા છે. વિરોધ તો પૂર્વએશિયામાં ૨૦ સામર્થી વધુ હિન્દીઓ સ્મિતશાળી બદલા સમર્થિત થયા છે, ને એમની દૃષ્ટિ સમગ્ર પૂર્ણત નૈતિક જીવનનું ખેડ છે ‘આમે જદો’ ચમો નિશોનો પોતા

એમના કંઠમાથી નીકળી રહ્યો છે, એવો આઝાદ હિન્દ એજનો સંગઠિત સમૂહ એમની નજર સામે જોશે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાના દબ આડ નરની હિન્દીઓને નિરાશ કરી દીધા છે એમને લગીઝુટીને મૂખ અને મોતની નાગચૂડમા જકડી વીધા છે. આ રીતે એમણે પોતાના તરફનો હિન્દીઓના વિશ્વાસ અને સહભાવના શુભાની દીવા છે એટલું જ નહીં, પણ આજે એ કામોડોળ સ્થિતિમાં છે. આ કુખ્ય રાજ્યના અતિમ અવશેષને નષ્ટ કરવા માટે એક ચિનગારીની માત્ર યોગી છે એ ચિનગારી નગાડવાનું જ આઝાદ હિન્દ ફોજનું કર્તવ્ય છે આ ફોજને હિન્દની નાગરિક જનતા અને બ્રિટિશ અધિકારમાં કામ કરનાનાળી હિન્દી રોજના સૈનિકો તરફથી ઉત્સાહપૂર્ણ સહકારનું વચન મળ્યું છે એમને પોતાના અજેન નિદેશી મિત્રોનો પણ સાથ છે આ સૌથી વિશેષ એમને પોતાની શક્તિ પર પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે આ માટે એને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એ પોતાનું અતિહાસિક કાર્ય અનશ્વ પૂરું કરશે.

“આજે સ્વનતાનો ઉપકાલ સમીપ છે ત્યારે હિન્દીઓનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ પોતાની કામચનાઉ સરકાર ન્યે અને એ સરકારના ઝડા નીચે પોતાના આખી યુદ્ધનો આરભ પ્રે મમસ્ત હિન્દી નેતાઓ ડારાગારના સગિના પાછળ હોય અને જનતાને નિરાશ બનાવી દેનામાં આની હોય ત્યારે દેશની અંદર માત્ર એવી સરકારની સ્થાપના કરી અને એની દેખરેખ હેઠળ સશસ્ત્ર યુદ્ધનો પ્રારભ કરવો સંભવિત નથી એટલે આ પૂર્વએશિયાના આઝાદ હિન્દુસ્તાન સમુદાય કર્તવ્ય છે કે એ આઝાદ હિન્દુસ્તાનની કામચનાઉ નરમજના નિમણુંક કાર્ય પોતાના હાથમાં લે અને સઘદ્વારા સ્થાપિત થયેલી આઝાદ હિન્દ રોજની મદદ વડે અત્યંતનો આખરી સત્યામ એલવાનું બીકું ઉઠાવે.

‘પૂર્વએશિયાના આઝાદ હિન્દુસ્તાન સઘદ્વારા આઝાદ હિન્દની કામચનાઉ સરકારને સ્થાપી, આજે આપણે આપણા ઉપર આવેલી

જવાબદારીના સંપૂર્ણ ભાન સાથે, કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે આગળ વધીએ છીએ. માતૃભૂમિની યુક્તિના યુદ્ધની આપણે આ વેળાએ પરમ પિતા પરમાત્મા પાસે આશીર્વાદ માગીએ છીએ અને આપણાં અને આપણા સૈનિકોના જીવનને માતૃભૂમિના હિત તથા ઉન્નતિ માટે બલિદાનની વેદી પર અર્પણ કરીએ છીએ.

“કામચલાઉ સરકાર, હિન્દુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજો તથા એમના મિત્રોને કાઢવા માટે એની વિરુદ્ધ સંગ્રામ ખેલશે. એની પછી, એનું કાર્ય, સ્વતંત્ર ભારતમાં આમ જનતાના સહકારથી સ્થાયી રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવાનું રહેશે. અંગ્રેજોનો અને એમના મિત્રોના પરાજય થઇ ગયા પછી, સ્થાયી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાય ત્યાં સુધી કામચલાઉ સરકાર જ જનતાના હિત માટે હિંદમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કરતી રહેશે.

“આ સરકાર દરેકે દરેક હિન્દવાસીની વફાદારીની હકદાર છે, અને દાવાદાર છે. સર્વને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, સમાન અધિકાર અને સમાન તક આપવાની એ ઘોષણા કરે છે સાથે સાથે એ પણ જાહેરાત કરે છે, કે સમસ્ત દેશ અને એના દરેક પ્રદેશના લોકોની સુખસમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો એણે હઠ સંકલ્પ કર્યો છે. દેશના સર્વ લોકોને એ સમાન લેખશે અને વિદેશી સરકારે, પોતાની આજ્ઞાક્રીથી જાતકાળમાં જે મતભેદ પેદા કર્યો છે, એને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી દેશે.

“જેમણે આપણે એક રાષ્ટ્રનું રૂપ આપ્યું છે એ પૂર્વજોને તથા ભગવાનને સાક્ષીએ રાખીને, તથા જેમણે વીરતા અને બલિદાનની એક પરંપરા આપણે ત્યાં જાળી કરી છે, એ સહીદોના નામ પર, દેશવાસીઓને આવાહન કરીએ છીએ કે એઓ આજે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાને માટે યુદ્ધ કરવા, આ ઝંડા નીચે આવીને જભા રહે. અમે એમને આમત્રીએ છીએ કે એઓ અંગ્રેજી સત્તા અને એના સાથીઓની વિરુદ્ધ આ અંતિમ સંગ્રામ શરૂ કરી દે;

પોતાના વિજયમાં વિશ્વાસ રાખીને, જનની બાજુ માંડી દે. તે જ્યાં સુધી પોતાના શત્રુઓને દેશની બહાર હાંકી ન કાઢે તે આ રીતે ભારતને ફરી આઝાદ ન કરે, ત્યાં સુધી એ યુદ્ધ ચાલુ રાખે.

આઝાદ હિન્દની કામચલાઉ સરકાર તરફથી એના પર નીચેના અધિકારીઓના હસ્તાક્ષરો છે:—

સુભાષચન્દ્ર બોઝ, રાષ્ટ્રના પ્રધાન, યુદ્ધ અને પરરાષ્ટ્ર વિભાગના મંત્રી; કેપ્ટન કુમારી લક્ષ્મી, મહિલા સંગઠન વિભાગ; એસ. એ. અય્યર, પ્રકાશન અને પ્રચાર વિભાગ; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એ. સી. ચેટરજી, અર્થ વિભાગ; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ અજીમ એહમદ, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એલ. એસ. બગત, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ જે. કે. ભોંસલે, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ યુસુફરાસિંહ, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એમ. ઝેડ. કિયાની, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એ. ડી. લોકનાથન, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ અહુસાન કાદીર, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ શાદનવાઝ, મેનાના પ્રતિનિધિ; એ. એમ. સહાય, સેક્રેટરી મંત્રીના અધિકાર; રાસબિહારી બોઝ પ્રધાન સલાહકાર, કતમ યાની, દેવનાથ દાસ, ડી. એમ. ખાન, એ. યલ્લાપા, જે. થીવી, સરદાર ઇશ્વરસિંહ સલાહકાર; એ. એન. સરકાર, કાગળી સલાહકાર.

આ સર્વેએ હિપ્યુકત પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી. આ આઝાદ હિન્દ સરકાર હેઠળ ઊભી કરવામાં આવેલી આઝાદ હિન્દ ફોજનાં દ્વારા યુદ્ધકેદી સૈનિકોને માટે જ નહીં, પરંતુ નાગરિકો અને સ્ત્રીઓ તથા બચ્ચાઓ માટે પણ ખુદશાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તુરંત જ સૈનિકોની સંખ્યા ચાલીશ હજાર પર પહોંચી ગઈ. રાસસરંજમ ઓછો હોવાથી, આનાથી વધુ સૈનિકોની ભરતી ન થઈ શકી. સેનામાં અર્ધી સંખ્યા હિન્દી સેનાના અફસરો તથા સૈનિકોની હતી અને બાકીની સેના નાગરિકોમાંથી ઊભી કરવામાં આવી હતી. સેનાના સંગઠનના મુખ્ય વિભાગ નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ સદર મુકામ

૨ હિન્દુસ્તાની શીલ્ડ રૂપ

૩ શેરદિલ ગેરિલા ગ્રૂપ

૪ ખાસ સેના ગ્રૂપ

૫ ભક્ષસ વિભાગ ગ્રૂપ

૬ રિપબ્લિકેન ગ્રૂપ

હિન્દુસ્તાની શીફ ગ્રૂપમાં નંબર ૧, ૨, ૩ પાયદળ પનટલુ, નંબર ૧ ભારી નોપખાના પવટલુ, નંબર ૧ એન્જિનિયરિંગ કંપની, નંબર ૧ સિગ્નલ કંપની, નંબર ૧ તબીબી કંપની અને નંબર ૧ ટ્રાન્સપોર્ટ પલટલુ વગેરે સામેલ હતી શેરદિલ ગેરિલા ગ્રૂપમાં, ગાંધી ગેરિલા પનટલુ, આઝાદ ગેરિલા પવટલુ, અને નેહરુ પનટલુ હતી નેતાજી શોનાન આખ્યા ત્યારપછી એ ત્રણ મહિના બાદ ૧૯૪૩ ના નવેમ્બરમાં સુલાષ ગેરિલા પનટલુના નામથી એક બીજી પનટલુ શરૂ કરવામાં આવી. મહિલાઓની પનટલુનું નામ 'જાસીની રાણી પનટલુ' રખાયું. આ બધી પનટલુઓ એક ડિવિઝન બનાવાયું. પછી બીજું અને ત્રીજું ડિવિઝન પણ ખડુ થયું. નંબર ૨ ડિવિઝનમાં મુલકેદી લશ્કર તથા નાગરિક લશ્કર મેકે સામેલ હતા અને નંબર ૩ ડિવિઝનમાં મોટે ભાગે આખી નાગરિક ફોર્સ જ હતી. આમાંના મોટા ભાગને મવાયાથી ત્યાની આઝાદ હિંદ સંઘે ભરતી કર્યો હતો. મવાયાથી વીસ હજાર કરતાં વધુ સૈનિકો મળ્યા હશે, અને એક હજાર મહિલા સૈનિકો તૈયાર કરવાનો પણ નિશ્ચય થયો હતો. શોનાન, યાદનેડ અને બ્રહ્મદેશમાં ત્રણ જાનથીઓ મહિલા સૈનિકોની તાલીમ માટે સ્થાપવામાં આવી હતી. નેતાજીની ધરિજાથી ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકોની એક "બાળક મેના" ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ નાજુક સુકુમાર બાળકો પીઠ પર સુરંગ બાંધીને દુશ્મનના માર્ગમાં સ્વયં જતાં અને એમની રણગાડીઓ નીચે ચઢાઈ જતા, સુરંગો ફૂટતી રણગાડીઓના ભુકે ભુકા ભેડી જતા. નેતાજીએ સાહસની કેવી પ્રેરણા આપી હતી! આવા બાળકોનાં માતૃપિતા પણ ખુદ સાહસની મૂર્તિ જ બની ગયા હતાં. આઝાદ હિન્દ ફોર્સના અક્ષરોએ

બ્રહ્મદેશીઓને પણ લશ્કરી તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. જાપાનીઓ આની તો કશી ગણતરી જ ન કરતા.

આઝાદ હિન્દ ફોર્સની પહેલી ટુકડીએ ૧૯૪૩ ની ૨ જુન ડિસેમ્બરે રંગૂનમાં સદર મુકામ કાયમ કરવાને માટે, શોનાનથી બ્રહ્મદેશ તરફ કૂચ કરી. ૨૧ મી જાનેવારીએ હિન્દુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાની યોજના ઘડાઇ. ૧૯૪૪ ની ૪ થી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ મોરચા પર કૂચ કરવાને માટે નિયત થયો. હોરિપટલમાં ધાવણોની સેવાસુચ્યુવા માટે વ્યવસ્થા કરાઇ અને 'ઝાંસીની રાષ્ટ્રી પક્ષટણુ'ની સ્ત્રી સૈનિકોને ત્યાં સેવાકાર્ય કરવા માટે મુકરર કરવામાં આવી. પરંતુ, એમનામાં અસંતોષ અને શેપની આગ ભચ્ચકી ઊડી. એમને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો ઉદ્દેશ આ તો નહોતો જ. એમની સામે ઝાંસીની રાષ્ટ્રી લક્ષ્મીબાઇનો આદર્શ મુકવામાં આવ્યો હતો. સેવાકાર્ય સંભાળ્યા પછી, પક્ષટણુની સ્ત્રીસૈનિકોની એક સભા ૧૯૪૪ની ૧૫ મી માર્ચે ભરાઇ. નેતાજી પર એક નિવેદન પત્ર લખી મોકલવામાં આવ્યું ને એના પર લોહીના હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા. એમાં લખ્યું હતું કે, 'અમે પણ અત્યાવવા માગીએ છીએ કે ભારતમાતાની આઝાદીને માટે અમારો પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાનો અમે પણ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. લશ્કરી તાલીમ આપ્યા બાદ અમને સામાન્ય પરિચારિકાઓ બનાવી દેવી એ ઇચ્છનીય નથી. શોનાનમાં ઝાંસીની રાષ્ટ્રીના જન્મદિન નિમિત્તે, ૧૯૪૩ ની ૧૨ મી ઓક્ટોબરે સ્ત્રીસૈનિક ડાવણીનું ઉદ્ઘાટન કરતી બેળા, અમને વિશ્વાસ સાથે કહેવામાં આવ્યું હતું કે અમને મોરચા પર મોકલવામાં આવશે. આ માટે, અમારી વિનંતી છે કે અમને તુરત મોરચા પર જવા દેવાની અનુમતિ આપવામાં આવે.' ૨૨ મી માર્ચે આવી અનુમતિ મળી અર્ધ અને ઝાંસીની રાષ્ટ્રી પક્ષટણે પણ 'ચલો દિલ્લી'ના મોરચા પર પ્રયાણ કરી દીધું.

આ વખતે બ્રહ્મદેશમાં વીસ હજાર સૈનિકો હતા. ૨૨ મી માર્ચ સુધીમાં માત્ર દસ હજારને આગળ વધવાની તક મળી હતી. એમાં

પણ પાંચ હજાર બરોબર સામેના મોરચા પર હતા અને એમને પણ થોડી ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા. તામ્ર, કોહિમા, પલેલ, અને ટિડિમ વગેરે લગભગ બાર સ્થાનો પર, આ પાંચ હજાર સૈનિકોને વિખેરી દેવામાં આવ્યા. આ દસ કે પાંચ હજાર સિવાય, કેટલાક સૈનિક સીધા સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેસથી પણ મોરચા પર પહોંચ્યા હતા. હિન્દુસ્તાનથી આવીને પણ ઘણા સામેલ થયા હતા. આ રીતે, સૈનિકોની સંખ્યા વસ્તુતઃ પાંચ દસ હજારથી ઘણી મોટી હતી. આ સૈનિકોને એક જ મોરચા પર આક્રમણ કરવાની તક આપવાની જરૂરત હતી.

મોરચા પર કૂચ કરનારી પલટણો નીચે મુજબ હતી:—

૧ ગાંધી પલટણ, સેનાપતિ—કર્નલ ધનાપત કયાની; ૨૮૦૦ સૈનિક.

૨ આહ્યાદ પલટણ, સેનાપતિ—કર્નલ ગુલશારાસિંહ; ૨૮૦૦ સૈનિક.

૩ નહેરૂ પલટણ, સેનાપતિ—કર્નલ ગુરુબક્ષસિંહ ધીલન;

૩૦૦૦ સૈનિક.

૪ મુલાપ પલટણ, સેનાપતિ—કર્નલ સાહનવાઝખા;

૨૨૦૦ સૈનિક.

૫ જાંસી રાણી પલટણ, સેનાપતિ—કર્નલ ડૉ. લક્ષ્મી;

૨૦૦૦ સૈનિક.

૬ બાલસેના, ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકો આમાં સામેલ હતા.

જાંસીની રાણી પલટણની સૈનિકો જ્યારે જંગલો ખૂંદતી અને પહાડો વટાવતી કૂચ કરતી જઈ રહી હતી, ત્યારે ગામનાં લોકોમાં તો એક પ્રકારનું કુવડલ પેદા થઈ ગયું. અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે એ લોકો એમને જોતાં ને ચકિત થઈ જતાં. સૈનિકોની તો એમણે કદી કલ્પના પણ નહીં કરેલી! સવારના ત્રણ વાગે ગાદ અંધકારમાં જંગલની ઝાડો અને ટેકરીઓ પસાર કરતી, કાંઠા કાંઠાથી પથરાયેલી પગદંડીઓ વટાવતી આ વીરાંગનાઓ અપ્રચાલ આગેકૂચ

કરી રહી હતી. એક ટેકરી પર મોરચો બાંધવામાં આવ્યો. અંગ્રેજ સેના બાગ્યે જ એક માઈલ પર હશે. આઝાદ હિન્દ ફોજની ઝાંસીની રાણીની પલટણની સૈનિકો ટેકરી પર હશે એવી તેા અને કદી કંપના પશુ નહોતી. એ જેની ઝાડીઓમાં પ્રવેશી કે તુરત ગોળીઓ છૂટવી શરૂ થઈ ગઈ. બે વાર તોપો છૂટી. સૈનિકોએ સામા પક્ષના સૈનિકોને મદાત કરી દીધા. 'ઇન્કલાબ ઝિંદાબાદ' 'આઝાદ હિન્દ ઝિંદાબાદ' 'જય હિન્દ' 'ચલો દિલ્લો'નાં સૂત્રોથી ટેકરીઓ ગાળી ગઈ. પહેલી જ ટક્કરમાં સૈનિકોએ શત્રુને ભોંય ભારે કરી દીધી. કહે છે કે સોળ કલાક સુધી એમણે અંગ્રેજ લશ્કરનો સામનો કર્યો. પોતાની વીરતા અને સાહસશક્તિની એમના પર છાપ પાડી દીધી. એમણે ધૂંટણ ટેકવી દીધા. જળરી હાનિ ઉઠાવીને પશુ એમણે એ લોકોને પીઠ બતાવી બાગતા કરી દીધા. આ લડાઈ બરોબર અફઘાનિસ્તાન અને હિન્દુસ્તાનની હદ પર જ બેલાઈ હતી. વિજય પછી, આઝાદ સૈનિકોએ ગર્વની સાથે ભારતભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮ મી માર્ચે પ્યારી જન્મભૂમિની સીમામાં પ્રવેશ કરતાં, ભારતમાતાને સૈનિકોએ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને એની ધૂળને પોતાના માથા પર ચડાવી, જાતને ધન્ય માની. એ દૃશ્ય અદ્ભુત, અલૌકિક, સ્વર્ગીય હતું ! ભારતમાતાની ચરણરજ હાથમાં લઇને યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડવાની અને એને આઝાદ કર્યા સિવાય ન જંપવાની એમણે ત્યાં પ્રતિજ્ઞા લીધી.

૨૧ મી મે સુધી ઇશ્કાલને ઘેરા લલાચો હતો. મોરાહ અને કોહિમા વગેરેનાં અનેક ગામ આઝાદ હિન્દ ફોજના હાથમાં પડી ચૂક્યા હતાં. નાગરિકોમાંથી ભરતી થયેલ સૈનિકોએ પણ જે સાહસ, સામર્થ્ય, વીરતા, ને ધીરતાનો પરિચય કરાવ્યો તે પણ વિસ્મયજનક ને અદ્ભુત હતો. એમણે બતાવી આપ્યું કે જે લોકોને માત્ર કારકુની કામમાં ગોંધી રાખ્યા હતા, તે કેવા સૈનિક બની શકતા હતા, અને સૈનિકોની માફક યુદ્ધમાં રંગે ધૂમી શકતા હતા. સામે

મેંએ એમની સાથે લડાઇમાં સામેના કરવો એ લગભગ અસંભવિત થઈ પડ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનની સીમામાં પ્રવેશ કર્યા પછી, જાપાની સેનાપતિએ સ્વતંત્ર થયેલા પ્રદેશ પર આઝાદ હિન્દ સરકારના અધિકારની અને નેતાશ્રીએ એમાં પોતાની હકુમતની સ્થાપનાની જાહેરાત કરી. મણીપુરના આ પ્રદેશમાં આઝાદ હિન્દ દળે નંબર ૧ ડિવિઝનના સેનાપતિ મેજર એમ. ઈ. કિયાનીના આદેશથી ત્યાંના રાજની વ્યવસ્થા કરી. બિસનપુરમાં આઝાદ હિન્દ દળ તરફથી રાજવહીવટ કરનાર કેપ્ટન એસ. એ. મલ્લિક હતા. મોરાહથી પલેલ સુધી, કોહિમામાં લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ પર આઝાદ હિન્દ સરકારનો કબજો થઈ ગયો હતો. આ ક્ષેત્રમાં સૌથી પહેલાં પ્રવેશ કરવાવાળી કેપ્ટન શાહનવાઝની “સુભાષ પદ્મલુ” હતી. આ જિતાયેલ પ્રદેશમાં રાજવહીવટ કરવાને અને સરખું સંચાલન કરવા માટે આઝાદ હિન્દ દળનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. આ દળની ટુકડીઓ લશ્કરની પાછળ પાછળ ચાલતી જતી ને સ્વાધીન થયેલા પ્રદેશ પર પોતાની સરકાર સ્થાપતી જતી હતી.

આ યુદ્ધતી પૂરેપૂરી વિસ્તૃત ક્ષાણી તો કાણુ જાણુ કાણુ ને ક્યારે લખશે, પરંતુ કેટલીક મનોરંજક વાતો તો આજે પણ સાંભળવામાં આવે છે. ઇન્કાલ મોરચા પરની એક ઘટના ખરેખર મનોરંજક છે. સામે અંગ્રેજ લશ્કરની હિંદી સેના જીતી હતી; આઝાદ સેનાના સૈનિકોએ જાંચા ઝાડ પર, લખીને પાટિયું ટાંગી દીધું કે, ‘આવો. અમારી સાથે હાથ મિલાવીને દેશની આઝાદી માટે યુદ્ધ કરો.’ સામેના સિપાહીઓએ જવાબમાં લખીને ટાંગ્યું કે, ‘તમે જાપાનના ગુલામ છો; તમારી પાસે ખાવાનું નથી. આવો, અમારી સાથે જોડાઈ જાઓ. તમને પેટપૂરતું ખાવાનું મળી રહેશે.’ આઝાદ સૈનિકોએ ગર્વ અને ગૌરવથી ફરી લખ્યું કે, ‘અમે જાપાનના ગુલામ નથી. અમે સુભાષ બોઝના હુકમથી લડીએ છીએ; બોજનની શી વાત કરો છો ? ગુલામીના ઘી અને લોટ કરતાં આઝાદીનું ધાસ અધિક દરજ્જે સારું છે.’ “આઝાદ સૈનિકોએ ‘સર પર ત્રિરંગી ઝંડાનું ગાન શરૂ કરી દીધું,

અને બીજી બાજુથી પ્રચડ તાળીઓના અવાજથી એમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું તરત એ પનટણને ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવી, ને અગ્રેજ પનટણને નારીને ત્યાં બેઠી રાખવામાં આવી.

પરેનના હાથ મથકે પર લશ્કરી મુકામ પડ્યો હતો એમ ખમર મળી હતી કે અરધી રાતે એના પર આક્રમણ કરતું પડશે આઝાદ સૈનિકોની પામે રેશન ખૂટ્યું જમનનાં ઝાડનાં મૂળિયા અને ઝાડીઓના ફગફોનો ઉપરાંત થોડા એખાથી જેમ તેમ કામ ચલાવવામાં આવતું હતું સેનાપતિએ, એક વાર રેશન આપનાની જાપાનીઓને નિનતી કરી જાપાની સેનાપતિએ જવાન વાળ્યો કે, અમારી પાસે પણ રેશન ઓછું છે, રાતે અમે જ્યાં હુમલો કરવાના છીએ ત્યાં ખાવાનું કીક કીક રાખેનું છે. એ સમયની રાહ જોતા જોતા લૂખ્યા પડી રહેતું એ મુશ્કેલ હતું રાત પહેનાં, ખોરાકનો પ્રમથ થયો જરૂરી હતો આઝાદ હિન્દ ફોજના સેનાપતિએ પોતાના સાથીઓને કંઈ કે હવાઈ મથક પર હુમલો કરીને, ભોજન મેળવવા સિવાય, બીજો કોઈ ઉપાય નથી. જાપાનીઓને આપણે બતાવી આપતું જોઈએ કે અમે ખાની પેટે પણ લડી શકીએ છીએ ને વિજય મેળવીને એમને માટે પણ ભોજનનો બદોબસ્ત કરી શકીએ છીએ એમ થતું સંભવિત છે ? 'જન હિન્દ'ના જયધોષ સાથે લડાઈ કરનામાં આવી અને જોતજોતામાં હવાઈ મથક પર કમળો કરી લેનામાં આ થો વિજય, ભોજન અને સન્માન મેળવીને આઝાદ સૈનિકોના ગૌરવનો પાર ન રહ્યો.

સુમાપનાથ માત્ર નામના મિષેડસાત્તાર નહોતા પોતાનો મેન્ટા સાથે એ પોતે મોરચા પર પહોંચી ગયા હતા મે જુનના બેડે મહિના એમણે મોરચા પર વિતાયો હતા એમની હાજરીથી સૈનિકોમાં જમણો ઉત્સાહ આવી જતો એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે ત્રણ વાર એમની નિદ્રા માટે ભય ઉપસ્થિત થયેનો અને એમની હત્યા કરવા માટે કાવતરું પણ રચાયેનું, છતાં તેઓ સહેજમાં બચી જતા હતા.

સૈનિકોમાં જે ઉત્સાહ, જેરા અને ઉમંગ લઈને હોતો, તેનો પરિચય ૧૯૪૪ ની ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે શહીદ જતીનદાસની સ્મૃતિમાં ગોઠાવેલા સમારંભમાંથી મળી રહે છે. રંગૂતનો જ્યુનિલિ હોલ એવો ખાઓખીય ભરવેલો કે શ્વાસ લેવો પણ ભારે પડતો. શહીદોની પવિત્ર સ્મૃતિમાં અનેક ભાષણો થયાં. અમર શહીદ ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને, ઇન્કિલાબ જિંદગાદનાં સૂત્રો બોલતાં થયેલી ફાંસીનું, ચન્દ્રશેખર આઝાદની વીરગતિનું, કુશિદાના મેજિસ્ટ્રેટ પર ગોળી ચલાવનાર સુનીતિ અને શાન્તિની વીરતાનું, અને બંગાળના લાટસાહેબ પર કલકત્તાના પદવીદાન સમારંભ વેળા ગોળી ચલાવનારી વીણા દાસની બહાદુરીનું અનેક વક્તાઓએ ઓઝસ્વી ભાષામાં વર્ણન કર્યું. લાહોર જેલમાં પ્રાણપાઈ કરનાર વીરવર જતીનદાસના બક્ષિદાનની પણ અમર કહાણી યાદ કરવામાં આવી. શ્રોતાઓની આંખો આંસુથી ઊભરાઈ રહી, ને કેટલાંક તો હ્રુસકાં મૂકી રડવા લાગ્યા. નેતાજીએ એમના મર્મસ્પર્શી ભાષણમાં દેશની આઝાદી માટે અપીલ કરતાં કહ્યું કે ભારતમાતા હવે આઝાદ થવા વિના નહીં રહે. પણ આઝાદી તો બક્ષિદાન માગે છે તમારી શક્તિ, સંપત્તિ અને સર્વસ્વનું બક્ષિદાન માગે છે. તમારા આરામ, સુવિધા, ભોગવિલાસ, આમોદ પ્રમોદ, ધન સંપત્તિ બધું જ ક્રાંતિકારીઓની માફક ન્યોછાવર કરી દે. તમે તમારા બાળકોને યુદ્ધ માટે સૈનિકો બનાવી દીધાં છે, પણ આઝાદીની દેવી એટલાથી જ સંતુષ્ટ નથી થતી એને તો એવા મસ્ત ને જન ફેસાની કરનાર વિદ્રોહી સ્ત્રી પુરુષો જોઈએ છે, જે પોતાના જનની શેતરંજ બિછાવી દે, જે હસતાં હસતાં મૃત્યુને આલિંગન કરી લે, અને જે પોતાના રક્તની નદીમાં દુશ્મનોને ડુબાડી દે.

તમે ખૂન આપો, હું, તમને આઝાદી આપું! આઝાદીનો એ જ પોકાર છે, ને એ જ માગણી છે.” ને એકાએક હોલમાંથી સામટા અવાજો ઊઠ્યા: અમે તૈયાર છીએ: લો અમારું ખૂન લો !

નેતાજીએ ભારે ગંભીરતાથી કહ્યું કે, “હું લાગણીઓના આવેશમાં તમારી પાસેથી કાંઈ કરાવવા માગતો નથી. હું માત્ર છું, કે

તમારામાંથી આવા વિદોહીઓ આગળ વધે અને જનકૈસાનીના પ્રતિજ્ઞા પત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર પાડે. આઝાદીની દેવીની અલિદાનવેદી પર મૃત્યુને ભેટવાનું આ આવેદનપત્ર છે.” ને ફરી ખૂણે ખૂણામાંથી ઉત્તર આવ્યો: અમે તૈયાર છીએ.

“પણ મૃત્યુને ભેટવાનું આવેદનપત્ર સાધારણ શાહીથી નથી લખાવું. એને તો તમારે તમારા લોહીથી લખવું પડશે. જેનામાં એ સાહસ કરવાની તાકાત હોય તે આગળ આવે. માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે હું મારી આંખોની સામે તમારા લોહીની મહોરછાપ મરાવવા માગું છું.” નેતાજીનો ગર્જના કરતો અવાજ બોલ્યો.

સારીયે જનતા એકે પછે જીભી યર્ધ ગઇ, અને એ માનવ મહેરામણમાં ત્યારે ભરતી ઓટ આવી ગઇ. પણ મંચની સામેનો ભાગ, સ્ત્રીઓએ ઘેરી લીધો, અને એમણે પુરુષો માટે, મંચ પર પહોંચવાનો માર્ગ એકદમ બંધ કરી દીધો. સત્તર સ્ત્રીઓએ સૌથી પહેલાં હસ્તાક્ષર આપ્યા. હોલના ખૂણેખૂણામાં હસ્તાક્ષરે અપાવા શરૂ થયા. મૃત્યુના આવાહનપત્ર પર પોતાના રુધિરના હસ્તાક્ષર પાડવાનું આ આંદોલન લગભગ એક કલાક સુધી ચાલુ રહ્યું. એ સમયના ઉત્સાહ અને મૃત્યુખત પર સહી કરવાની હોડ અને તાલાવેલી અજબ હતી. કેસરિયાં વસ્ત્ર પહેરી, મોતના મુખમાં ધસવાને, યુદ્ધક્ષેત્ર તરફ ધસતા રાજપૂતવીરોની પરંપરા જાણે હજી નષ્ટ નહોતી યર્ધ! આવા લોકોને માતાની મુક્તિથી કાણ વંચિત રાખી શકે? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની કબર ખોદાવવામાં હવે શી કમીના હતી ?

આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોએ કેવી દૃઢતાથી લડાઈના મેદાનમાં આગેકૃત્ય કરી હતી, એનો ખ્યાલ, કર્નલ ચુલમારાસિંહની ૨૮૦૦ સૈનિકોની ‘આઝાદ પલટણ’ની એક ઘટનાથી આવે એમ છે. શત્રુના ગર્જના ચૂરા કરી દે એવી હિંમતથી આ સૈનિકો લડ્યા હતા. જ્યારે એમને પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યો, ત્યારે એમનામાં ખગભગાટ મચી ગયો. એવું લાગતું હતું કે જાણે ભારે મોટું રમખાણ મચી જશે.

એમણે કહ્યું કે “અમારા સિપેહસાહાર નેતાજીએ તો અમને દિલ્લી પહોંચવાનો હુકમ આપ્યો છે. અમને કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અમારે પાછા ફરવાનું નથી. બીજા ડિવિઝનના ચાર મેજરો ૩, મદન, રિયાજ અને સરવર જેવાઓને આગળ કરીને અંગ્રેજો અમને ભુલાવામાં નાખે છે.” મેનાપતિઓ અને અફસરોએ એમને સમજાવ્યું કે, ‘આપણો દારૂગોળો ખતમ થઈ ચૂક્યો છે; એક પણ મોટર કે લોરી બાકી રહી નથી; આપણું રેશન પણ ચિંદવીન પાર કરતી વેળા પૂરું થઈ ગયું છે ને મૂળિયાં પર ગમે તે પ્રકારે ગુજરાન કરીએ છીએ. આપણામાંના ઘણા બીમાર છે. મેજેરિયાનું જોર છે, અને દવાઓ લગભગ ખત્તાસ થઈ ગઈ છે. પાછા ફરવા સિવાય હવે બીજો કયો માર્ગ બાકી છે ?’ પણ સૈનિકોએ એમાંનું કંઈ જ માન્યું નહીં. એમણે કહ્યું કે, “આજ સુધી અમે જેમ ધાસપાંદડા પર ગુજરો કર્યો છે, તેમ જ હવે પણ આગળ પર કરી લઈશું. અમે ક્ય જારી રાખીશું. દવાઓ વગર અમે ચલાવી લઈશું. પણ દુરમનનો પીછો અમે નહીં છોડીએ. નેતાજીના આદેશની અવગણના અમે કદી નહીં કરીએ.” ઇરાવદી નદીના પુલ પર એમણે બે વાર અંગ્રેજ સેનાને શિકરન આપી હતી. એટલે એમને પોતાના કાપમાં શ્રદ્ધા હતી. જાપાનીઓ પાછા ફર્યા પછી પણ એમનું કહેવું તો એજ હતું, કે દુરમનનો પીછો પકડી એમને ખતમ કરી દેવાનો એ જ અવસર હતો.

મુખાપબાણુના દ્વાયે લખાયેયો દુકમ મગાવવામાં આવ્યો. ને ત્યારે કેટલાયે આંધુભરી આંખો અને કુસકાં સાથે પાછા ફર્યા. બચ્ચાંઓની માફક એ રડી પડ્યા. એ દિવસે એમણે ખાદું પણ નહીં. જાણે કોઈ ભાવિ અનિષ્ટે આનીને એમને ઘેરી લીધા હોય એમ એમના ચહેરા ઉદાસ થઈ ગયા. ગાંધી પવટણ અને નેદર પવટણ પણ પાંચી ફરી. એમને પણ મોટું નુકસાન હાવાનું પડ્યું. પરંતુ અંગ્રેજ મેનાને પણ એટલું જ નુકસાન ખમવું પડ્યું. મુખાપ પલટણે દુરમનની ચીંતી સેનાને

મુકાબલો કરીને નદીના વેગની માફક આગે બઢતાં, એમને રોકી હતી. એમના જોહરની આરે તરફ ચર્ચા થતી હતી.

આંખોની સામે નાચનો વિજય પ્રાપ્ત ન થયો. પરાજયે બધીયે આશાઓ પર પાણી ફેરવી દીધું. ઉત્સાહ, હિંમત, ધૈર્ય અને અને બલિદાનનાં હથિયારોએ સર્જી થયેલા એ સૈનિકોને લાગતું હતું કે સંસારની કાઈ તાકાત એમની સામે ટકી શકે એમ નથી. ખોરાક, કપડાં, જોડા, ફત્તાદાર કશાની એમણે પરવા નહોતી કરી, તો પછી દારૂગોળા અને યુદ્ધઆમત્રીનું તો કહેવું જ શું ? ટેકરીઓને ખીણો અને ગાઢ જંગલો વટાવીને પગપાળા એ નીકળી પડ્યા હતા. શોનાનથી ઇન્દ્રિય પહોંચવા માટે રજીરખ માઇલનો લાંબો રસ્તો પસાર કરવાનો હતો. ૧૭૦૦ માઇલનો રસ્તો તો મોટર, રેલ, તથા જહાજથી પસાર કર્યો હતો. બાકી ૧૦૭૫ માઇલ લાંબી મંજિલ પગપાળા પૂરી કરી હતી. જપાની સેનાઓ બ્રહ્મદેશ સુધી હિંમત અને વેગથી ધસી આવી હતી. આ ટેકરીઓ અને જંગલોમાં એ વેગ ધીમે પડી ગયો. ત્યાં એમને વિમાનો પશુ ન મળ્યાં. મણીપુરના મોરચા પર જનની બાજુ બિઝાવતાં છનાં, અંગ્રેજી સેનાના હોંશકોશ ઊડી જતાં અને એમની નૈતિક હિંમતના બંધ વૂટી પડવા છતાંયે સૈનિકોને લાચારીએ પાછા ફરવું પડ્યું. હવાઇ હુમલાઓ, દારૂગોળા, રેશન અને માલ લાવવા લાઇ જવાનાં સાધનોની વ્યવસ્થા જપાની સૈનિકોના હાથમાં હતી. એએ આઝાદ સૈનિકોને સાથ ન આપી શક્યા. અરધા નાગા, અરધા બૂખ્યા, આઝાદ સૈનિકો, અરધાં હથિયારોથી હવાઇ જહાજો વિના, પહેલા ફરજીના સાજસામાનથી સર્જી સેનાનો મુકાબલો ક્યાં સુધી કરી શકે ?

દુનિયામાં દરેક રચણે ક્રાંતિકારી આઝાદ સેનાઓને આવી જ વિપરીત પરિસ્થિતિમાં અને આવાં અધૂરાં સાધનો વડે પોતાનો મુકિત સંગ્રામ લડવો પડ્યો છે. ઇટાલી, આયરલેન્ડ, ફ્રાંસ અને રશિયા વગેરે બધા દેશોમાં એવા સૈનિકોએ ઘણુંખરું વગર હથિયારે જ આઝાદીના

મોરચા પર ફર્ય કરી છે. પરંતુ, પોતાના દેશની બહાર, ને બિલકુલ
 પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલી આ આઝાદ હિન્દ ફોજ
 તદ્દન નવા પ્રતિદાસત્વ નિર્માણ કરવા માટે આગળ વધતી હતી. સૌથી
 મોટા અંતરાય તો ઋતુએ ક્યો વર્ષાઋતુમાં એ ટેકરીઓ અને
 જંગલોમાં યુદ્ધ ચાલુ રાખવું સંભવિત નહોતું. ૧૯૪૧ ની ૧૩ મી
 ઓગસ્ટે સમસ્ત કાર્યકર્તાઓ અને મંત્રીઓની સામે, સમગ્ર સ્થિતિનું
 સિદ્ધાવનોકન કરતાં નેતાશ્રીએ કહ્યું કે, ‘આપણે ફર્ય કરવામાં સમય
 બચાડ્યો છે. ઋતુના રમઝમ આપણી વિરુદ્ધ થઈ ગયા. આપણા
 સ્ત્રોતો કીચકવાળા થઈ ગયા ને પાણીમાં ફળી ગયા. નદીઓમાં પૂર
 આવી ગયાં. આનાથી બિલકુલ શત્રુનો પથ તદ્દન નિષ્કંટક હતો.
 આપણે વરસાદ આવતા પૂર્વે ઇમ્ફાલ પર કમળે જમાવી લેવા નેમ્મતો
 હતો તો જ આપણે આગળ વધી શકતે આપણી પામે હનાધ સાધનાની
 પણ બિચૂપ હતી. આપણે જાનેવારીમાં ફર્ય કરી દીધી હોત તો ચોક્કસ
 આપણે સફળ થાત વર્ષાઋતુ શરૂ થતામાં તો બધા મોરચા પર
 આપણે શત્રુને હંફાવ્યા હોત અને એને આગળ વધતા અટકાવ્યા હોત.
 આરાકાનમાં એની પ્રગતિ રોકાઈ ગઈ હતી ક્યાદાનમાં એના છકકા
 છૂટી ગયા હતા ને આપણે ક્યાર આગળ વધી ચૂક્યા હતા દિડિમમાં
 પણ આપણે એમનો પગદોડો ઉખેડી દીધો હતો કોહિમાં અને પલેનમાં
 પણ આપણો હાથ ઉપર હતો. હાકામાં પણ આપણે એમનો સારો
 સુકાબલો ક્યો દુસ્મનો પાસે બારે લશ્કર હતા, ત્યારે આપણે આ
 બધું ક્યું યુદ્ધસામગ્રી પણ એમની પાસે બરપૂર હતી, ને રેશન પણ
 બરપૂર હતું. વર્ષા શરૂ થઈ જતા, ઇમ્ફાલ પર આક્રમણ કરવાનું
 આપણે માડી વાળવું પડ્યું શત્રુએ શસ્ત્રાગ્રોથી સુસજ્જિત થઈને
 વળતું આક્રમણ ક્યું અને કોહિમાં-ઇમ્ફાલની સડક પર એમણે કમળે
 કરી લીધો નહીં મોરચાનધી ક્યા ક્યા કરી, એ સવાન આપણી
 સામે આવીને બિભો રહ્યો આપણે માટે બે રસ્તા હતા. એક તો એ કે
 બિશનપુર-પલેલ પર શત્રુનો સામનો કરીને એને પીકેહડ કરાવતે,

અને બીજાં એ કે, જાતે પાછળ હડીને કોઈ સુદઃ સ્થાન પર નવો મોરચો બાંધતો. આમ છતાં આપણે ધણા નવા પાઠ શીખ્યા હીએ. આગલી સાથે ખેલ કરતાં આપણને હવે આવડી ગયું છે.

શહેરી મેનાએ, પાછા ફરવાનો હુકમ મળવા છતાં પીડ ન દેખાડી. દુશ્મનને મારી હઠાવી, વિજય મેળવીને પછી જ એણે પાછાં કદમ માંડ્યાં. આત્મવિશ્વાસની એક અદ્ભુત લહેર આપણા સૌમાં જન્મી ગઈ. આપણે એ પણ જાણી ગયા હીએ કે અંગ્રેજો તરફથી લડવાવાળા હિન્દુસ્તાની સૈનિકો પણ આપણને સાથ આપના તૈયાર છે. હવે આપણે એમને આપણી સાથે લેનાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. દુશ્મનની આજ પણ આપણે જોઈ લીધી છે. એની યોજનાનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી ગયો છે. આપણા સેનાપતિઓએ કેવો કીમતી અનુભવ મેળવ્યો છે ! જાપાનીઓને આપણા પર લેશમાત્ર ભરોમો નહોતો. આપણને અનેક ભાગમાં વહેંચી દઈ, પોતાની સેનાના સહાયક કે પૂરક તરીકે જ પોતાની સાથે રાખવા માગતા હતા.

હું ઇચ્છતો હતો કે આપણી આખી સેનાને એકજ મોરચો સુપરદ કરી દેવામાં આવ્યો હોત તો સારું. આપણને આપણી જિજ્ઞાસા ને શક્તિનું જ્ઞાન પણ યથા ગયું. આપણાં લાવજવનાં સાધનો, ખોરાક પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા, અને પ્રચારની રીતો બહુ દોષપૂર્ણ હતી. લાવજવનાં સાધનોની ઓછપને લીધે આપણે બહુ ટુકસાન ઉઠાવવું પડ્યું. જાપાનીઓ આપણને સારી સંખ્યામાં લાઉડરપીકર પણ ન આપી શક્યા. હવે આપણે આપણાં જ લાઉડરપીકર તૈયાર કરીએ છીએ.”

૧૯૪૪ ની ૨૧ મી ઓગસ્ટે સરમેનાપતિ નેતાજીએ વરસાદને કારણે લશ્કરી ચઢાઈ બંધ રાખવાનો, અને નવા હુમલાની તૈયારી કરવાનો સૌને હુકમ આપ્યો. આ નિમિત્તે, સપ્ટેમ્બરના પહેલા અડવાડિયામાં બ્રહ્મદેશના હિન્દી આઝાદ સંઘ તરફથી એક મોટું સંમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા થઈ. ૭૪ શાખાઓના ૧૮૦ પ્રતિનિધિઓએ એમાં ભાગ લીધો.

ઈન્દ્રાણ મોરચા પરથી આઝાદ હિન્દ ફોજ અને જપાની ફોજના પગ લીખડયા તે ફરી કદી જામી ન શક્યા. પ્રચીત મહાસાગરમાં જનરલ મેકઆર્થરની સેનાઓએ વેગથી આગળ વધવું શરૂ કરી દીધું હતું. ઇન્દ્રાણ પછી જાપાનીઓના હાથમાંથી મિટકિના પશુ સરી ગયું. ૧૯૪૪ ની ૨૦ મી ઓક્ટોબરે ટિડિમ પર, ચૌદમી અંગ્રેજ સેનાએ કબજો જમાવી લીધો. ૧૯૪૫ ની ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ અંગ્રેજ સેનાએ અક્યાબ પહોંચી ગઈ. ૪ થી માર્ચે ટાકિયો પર પંદરમો અમેરિકી હવાઈ જહાજોએ પહેલી વાર બોમ્બર્ડ કરી અને જાપાનને માટે પરિસ્થિતિ ભારે બયજનક થઈ રહી. ૫ મી માર્ચે જાપાનીઓના હાથમાંથી મિકતિલ છીનવાયું ને રંગૂન પર અંગ્રેજોએ આક્રમણ શરૂ કરી દીધું. ૧૫ મી માર્ચે માંડલે અને મેમથો પશુ ગયા. ૫ મી એપ્રિલે રશિયાએ જાપાન સાથે ફેલી અનાક્રમણ સંધિના ભંગની જાહેરાત કરી દીધી. આ બધી વિપરિત ને પ્રતિકૂળ ઘટનાઓની અંધારી છવાઈ જતાં છતાં નેતાજીનો આગ્રહ હતો, કે રંગૂનને બચાવવું જોઈએ ને પોતાની આખી ફોજની શક્તિનો ઉપયોગ એના રક્ષણ માટે કરવાનો એમનો ઇરાદો હતો. એમનો મત એવો ચોક્કસ હતો કે બ્રહ્મદેશ પર ફરીથી અંગ્રેજો કબજો જમાવી દે પછી દિલ્લી પહોંચવું સહેલું નહીં રહે અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય એ માત્ર દિવાસ્વપ્ન બની જશે. પરંતુ, જાપાનના સરમેનાપતિ અને બીજા જાપાની અધિકારી સંગત ન થયા. એમણે રંગૂન ખાતે કરવું શરૂ કરી દીધું અને ૧૯૪૫ ની ૨૩ મી એપ્રિલે જાપાની સરમેનાપતિ બેંગકોક ચાલી ગયા. નેતાજી પશુ જાચાર થઈ પડ્યા, અને ૨૪ મી એપ્રિલે પોતે પશુ બેંગકોક ત્રિદાય થઈ ગયા.

નેતાજી જ્યારે હવાઈ જહાજ પર સવાર થયા, ત્યારે બધાની આંખોમાં આંસુ હલકાઈ રહ્યાં. એમણે છેલ્લો સંદેશ આપતાં કહ્યું, “મારા ગેરદિલ સાથીઓ, દિનમત ન હારો. આઝાદ દિન્દમાં આપણે મેળાપ પ્રજા સત્વર કરાવશે” જતી વખતે, બધા કસરી માણસોને ૭ મહિનાનું વેતન આપવાનું એમણે અર્થમંત્રીને જણાવી દીધું.

બેંગકોક જવાની એમને લેશમાત્ર ધૃષ્ટા નથી. છેવટ સુધી, પોતાના સાથીઓ સાથે એમને રંગૂનની ધરતી પર રહેવું હતું. આઝાદ હિન્દ સરકાર અને લશ્કરના બધા સાથીઓના અનુરોધથી જ એમણે લાચારીએ બેંગકોકનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.

રંગૂનમાં સાત હજાર આઝાદ સૈનિકો હતા. આ સૈનિકો, જનરલ લોકનાથનની તાબામાં રહી, જનતાના જનમાલતું રક્ષણ તથા તેની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ કરે તથા અંગ્રેજ લશ્કર આવી જતાં લડાઈ એકદમ બંધ કરી દેવી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. રંગૂન છોડીને મલાયા જવું બચ્ચું હતું. રંગૂન હાથમાથી ગયા પછી મલાયામાં સુખત્યારી જમાવવી એ લગભગ અસંભવિત હતું. આઝાદ હિન્દ સંઘની મારફત ધનારી નાગરિક વ્યવસ્થાનો બધો ભાર શ્રી. બાહુરીને શિરે આવ્યો.

આઝાદ હિન્દ સરકાર પણ બેંગકોક આવી ગઈ. પાંચ પાંચતું લેણદેણ પતાવી દેવામાં આવ્યું. જાપાની સરકાર સાથેના દિસાખો પણ ચૂકવાઈ ગયા. આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય બેંક સૌના પૈસા પાછા વાળી દીધા. આઝાદ ફ્રાન્સના માથુસોના પગાર ચુકવવા માટે બેંક સરકારને પાંચ લાખની રકમની મદદ આપી. બેંકનું કામકાજ ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કરાયો. ૨૪ મી એપ્રિલે, રંગૂનથી વહાવ થતી વેળાએ, સિપેદસાહારની અધિકારે નેતાજીએ પોતાના અંતિમ સંદેશમાં જણાવ્યું કે, બહુ ભારી દિવે હું આજે બ્રહ્મદેશના સીમાડા છોડી જઈ છું. ઇશ્વાર એ બ્રહ્મદેશને પહેલે મોરચે આપણે હાર અનુભવી છે; પરંતુ એ તો માત્ર પહેલો મોરચો છે. હજી ઘણા મોરચા પર યત્નનો સામનો કરવાનો છે. હું તો જન્મથી આશાવાદી છું, કોઈ પણ સ્થિતિમાં હું મારો પરાજય સ્વીકારનાર નથી. ઇશ્વારનાં મેદાનોમાં, આરાકાનનાં જંગલોમાં ને ટંકરીઓમાં. બ્રહ્મદેશના તેલક્ષેત્રોમાં તથા બીજાં સ્થાનો પર દુશ્મન સામે લડતાં લડતાં તમે જે અપૂર્વ વીરતા અને સાહસ

બતાવ્યા છે, એ આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસમા હમેશા અમર રહેશે.”

એપ્રિલના અંતમા તુંગો, ૨ જી મેએ પેશુ અને ૪ થી મેએ રંગૂન પણ પડ્યું.

૧૮ મી ઓગસ્ટે નેતાજીને બેંગકોક છોડી ટાકિયો ચાલી જવું પડ્યું. બેંગકોકના આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોના સબધમા હમણા હમણાં થોડી ચર્ચા શરૂ થઈ છે. એનાથી જાણવા મળે છે કે, ૧૯૪૫ ના નવેમ્બર સુધી ત્યાં ૧૯૬૩ સૈનિકો તથા અફસરો નજરકેદ હતા. એમને નજરકેદીઓની છાવણીઓમાંથી, નાટકી રમદંગમા, લોરીઓમા ભરીને, ઉપર કેનવાસ ઢાકીને, અહીંથી તહીં લોરીને ફેરવીને, જુદી જુદી જ્ઞેલોમા લઈ જવામા આવ્યા, તે કાંઈને પણ ખાતો પૂરો પત્તો આપવામાં ન આવ્યો. આવો વહેવાર હોવા છતાં પણ એમની નૈતિકતા, સાહસ અને આત્મવિશ્વાસ લેશ માત્ર ડગ્યાં નહીં. પોતાના સરસેનાપતિ કર્નલ ગુપ્તાના હુકમો સિવાય લાખો ખીજા કોમનુ કશું માનતા નહીં. ૧૯૪૪ની ૬ઠ્ઠી ઓગસ્ટે જાપાનના પરાજય પછી અને આત્મસમર્પણ બાદ નેતાજીના અગરક્ષકોએ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે જાપાને ભયે હથિયાર છોડી દીધા હોય, પણ અમે હજી અડગ ને અણુનમ છીએ. કર્નલ બોસલેની સામે વિકટ સમસ્યા ઊભી થઈ ગઈ. નેતાજી, ૧૭મી ઓગસ્ટની સાંજે, આઝાદ હિન્દ ફોજના બધા માણસોને મળ્યા. એમની હિંમત જોઈને એમને હથિયાર છોડી દેવાનું કહેવાનું હુ.સાહસ નેતાજી ન કરી શક્યા, પરંતુ ૧૮ મી ઓગસ્ટે બેંગકોકથી વલ્લય થતી વેગાએ, કર્નલ બોસલેને એમણે એ પ્રભાવેના હુકમો આપી દીધા. છાવણીમાં આ સમાચાર પહોંચ્યા તે ત્યાં તો જાણે વીજળીજી વૂટી પડી ત્યાંની ચરરીર, જનદેસાની કરનાર પવટણના સૈનિકોએ તો જાહેર કરી દીધું કે જે કોણ એમને ચરણે જવાની રજા પાડશે તેમને તેઓ ઝોળાથી ઉઘાડી દેશે ! પરંતુ ઘણીજ તુરકેલીથી એમને સમજાવી લેવામાં આવ્યા એમને વચન

અપાયાં કે કોઈ પણ અંગ્રેજ અફસર એમની છાવણીઓમાં આવશે નહીં, અંગ્રેજ સેનાના કર્નલ શિવદત્તસિંહે. કર્નલ બોસલેના રક્ષણની ખાતરી આપી અને આશ્વાસન આપી કહ્યું કે, પોતાને ત્યાં સ્થ રહેવામાં એમને કશો જ વાધો નહીં આવે. અને યોથે જ દિવસે એમને ગિરફતાર કરી લેવામાં આવ્યા. એની પછી બધાં જ એવાં આશ્વાસનના શબ્દોને અવગણી, તુરતાતુરત ગિરફતારીનું આદેશન જોરજોર શરૂ થઈ ચૂક્યું.

ઇન્કિલાબ જિંદગી

શ્રીરામ ને શ્રીકૃષ્ણ, રામાયણ અને મહાભારતનાં બીયણ સંગ્રામે પછીએ પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળ ન નીવડ્યા. ન તો રામ પાસે સીતા રહી શક્યાં; ન કૃષ્ણ પારવેને હિન્દુસ્તાનના સમ્રાટ બનાવી અખંડ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી શક્યા. છતાં પણ એમનાં જીવનને એવાં ધન્ય ને સફળ માનવામાં આવે છે કે એમની અવતારી મહાપુરુષોના રૂપમાં પૂજા પણ થાય છે. એમની સફળતા એમના ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં બંધે ન હોય, પરંતુ એ એની પ્રતિ માટે આકાશ પાતાળ એક કરવામાં તો અવસ્થ છે. ક્રાંતિકારીઓ માટે સફળતાનો માપદંડ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ નથી, પરંતુ એને માટે કરવામાં આવેલા ભારે પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્નને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી નેતાજી અને એમના સાથીઓએ પોતાની જિંદગીની બાજી ખિલાવી દીધી હતી. એમના સત્યનિષ્ઠ પ્રયાસો અને એ પ્રયાસોથી રચાયેલો ઇતિહાસ સુભાષચાણુ અને એમના સાથીઓની કીર્તિને અમર બનાવી ગયો છે. આજે સુભાષચાણુ અને એ વીર સાથીઓની કથા સૌના હોઠ પર રમતી છે. ચારેકાર એમનાં ગીન

ગવાય છે. એટલે એમ માની જ નથી શકાતું કે નેતાજી પોતાના મહાન જીવનકાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં સિંગાપોરનું પતન થવાથી જે ઇતિહાસ રચાયો, તે જે માત્ર ત્રણ જ વર્ષમાં બદલાઈ જાય શકે, તો ૧૯૪૫ માં લખાયેલો ઇતિહાસ આવતાં વર્ષોમાં નહીં બદલાય એમ કહેવાનું કંઈ કારણ નથી. પાછલાં ૨૫-૩૦ વર્ષોમાં ઇતિહાસે જે પલટા ખાધા છે, એ જોતા કાંઈપણ ઘટનાને પથરની સફીર ઠી શકાય એમ નથી.

નેતાજી અને એમના સાથીઓનું સૌથી મોટું કાર્ય તો, ઇન્દિયાની જે લહેરે આજે સારા દેશને ડાલાવી દીધો છે તેને નવા લોહીનો સંચાર કરનાર આઝાદ હિન્દ ફોજનો અમતકાર પ્રગટ ન થયો હોત તો મહાયુદ્ધની પછી થનારી પ્રતિક્રિયાએ દેશનું મુઠ્ઠું બનાવી દીધું હોત. ૧૯૪૨ ની ક્રાંતિને કચડવા માટે ૧૯૫૭ માં થયેલા દમનથી પણ વધુ કઠોર, નિષ્કુર, નિર્દય દમનથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું તેથી આખો દેશ લગભગ મૂર્છિત અવસ્થામાં જડ પડ્યો હતો. પરંતુ આઝાદ હિન્દ ફોજની હિંમત, કુરબાની અને આત્મમજાની ગાથાઓએ સંજીવનમંત્રનું કામ કરી, નવી સ્ફુર્તિ, અને નવી ચેતનાઓનો સંચાર કરી દીધો. આઝાદીની આકાંક્ષા આજે, પહેલાં કરતાં કેટલીયે વધુ દૃઢ છે. આઝાદી માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દેવાની ભાવના આજે કેટલી જાગ્રત ને જીવંત છે! ઇન્દિયાનું જોશ કેટલું તેજસ્વી છે! આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકો આવા ભારે તુમારપાત છતાં હજી કરમાયા નથી. એમનામાં પેદા થયેલી રાષ્ટ્રીયતા, સ્વાભિમાન, સ્વદેશાભિમાન, અને આત્મવિશ્વાસની ભાવના એટલી જ સચેત ને જાગ્રત છે. પરાજિત થયેલી ફોજમાં જવાઈ જાય તેવી ધોર નિરાશા અને અનૈતિકતાની છાયાયે એમનામાં ક્યાંય દેખાતી નથી. એ મથાલો તો એવી ને એવી જ જળતી ચારે તરફ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવી રહી છે.

આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપના અને આઝાદ હિન્દ ફોજનું સંગઠન. ચોર ડાકુ હુડાઓની ટોળાઓની માફક હંટાઈ કરવાને, કે

લાગણીના આવેશમાં આવીને ગમે ત્યાં આક્રમણ કરવાને માટે નહોતાં થયાં. એમણે નિશાન તો માત્ર એક જ હતું: દોહસો બસો વર્ષોથી પરદેશી એડી નીચે કચડાતા એક મહાન રાષ્ટ્રની આકાંક્ષાઓ, યોજનાઓ અને પ્રયાસોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું એની પીઠ પર સેંકડો હજારો વર્ષોની સાધના અને તપસ્યાનું બળ હતું. એનાં મૂળ લાખોનાં મોઢાં બલિદાન પર નંખાયાં હતાં. રાષ્ટ્રધડતરની ચોકકસ કલ્પનાને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને એ મહાન પ્રયોગ આદરવામાં આવ્યો હતો. આઝાદ હિન્દ ફોજની રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશપ્રેમને સમજાવતાં કેન્દ્રન સહમતે અદાલતમાં પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાન પર જાપાનદ્વારા આક્રમણ કરવું લગભગ નક્કી હતું. અમારામાંનો દરેક જણ એ સમજતો હતો કે હિન્દુસ્તાન પર તુરત જ એક બારે વિપત્તિ ઊતરી પડવાની છે. અમને એ પણ લાગતું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં જાપાન સામે ટકકર નહીં ઝીલી શકાય. આ વિચાર આવતાં જ અમે સૌ કપી ઊડતા. સિંગાપોરના રક્ષણ માટે જે છેલ્લું સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું, તે નવા ભરતી થયેલા રંગરોટાનું હતું. હિન્દુ રક્ષણ કરનાર સૈન્યમાં કેવા માણસો છે, તેની આના પરથી પ્રતીતિ થતી હતી.

એ દિવસોમાં અદ્વસરે તરીકે આવનારાઓએ પણ દર્શાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં આધુનિક પદ્ધતિનાં ચત્રાંશ બિલકુલ છે જ નહીં. લાકડાની બંદૂકો વડે એમને અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, ને ઇશાન દિશામાં રક્ષણની બ્યવસ્થા લગભગ નહીં જેવી છે. ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ પછી, અજમાવવામાં આવેલા દમનના બીપણ સમાચારોથી પણ અમારા હૃદય પલટાઈ ગયાં. દેશના રક્ષણ માટે નેતાઓના સહકારનો કરાવ હરાડી દેવામાં આવ્યો, ને અમારામાંથી કોઈને પણ એવી શ્રદ્ધા નહોતી કે અંગ્રેજો જાપાનીઓની આગેકૂચ થંભાવી શકશે! એવી પરિસ્થિતિમાં નાગરિકો તરફથી તો કયા પ્રકારની આશા રાખી શકાય? અંગ્રેજોએ ધરને કુંડી દેવાની જે નીતિરીતિ અખત્યાર કરી હતી તેનાથી તો વિષ્ટ

સંકટો આવી પડે એમ હતું. આ સમગ્ર રિયતિ પર મંભીર વિચાર અને વિવાદ કરવા પડી, અમે એ પરિણામ પર આવ્યા કે વિદેશી રાજસત્તાથી દેશને મુક્તિ અપાવવા માટે, અંગ્રેજોના સ્થાન પર, જાપાનદ્વારા આપણું આધિપત્ય સ્થાપવાની કાશિશોનો વિરોધ કરવા માટે, અને દેશવાસીઓને એમના અત્યાચારોમાંથી બચાવવા માટે શક્તિશાળી સેનાનું સંગઠન કરવા સિવાય બીજો કોઈ ઇલાજ બાકી નહોતો. પોતાના દેશને માટે, પોતાનો પ્રાણ ન્યોછાવર કરનારી સુદૃઢ, શસ્ત્રોથી સજ્જ, સાજસામાનથી સુસજ્જિત અને અનુશાસનમાં રહેનારી સેનામાં સામેલ થવાનું મેં મારું કર્તવ્ય માન્યું. આ પ્રકારે, કેપ્ટન શાહનવાઝે પણ પોતાના બ્યાનમાં આવી જ બાવનાઓ બ્યક્ત કરી છે.

આઝાદ હિન્દ સરકાર અને એની ફાજની સામે હિન્દુસ્તાનને આઝાદ કરવાની સાથે સાથે મલાયા, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, જાવા, સુમાત્રા, શેંષાઇ, બોર્નિયો, ચીન અને જાપાનમાં રહેનારા હિન્દીઓના જનમાલના રક્ષણનો, તથા હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનો બ્રહ્મદેશમલાયાની માફક અંત આવતાં, ત્યાંના નાગરિકોની જીવનરક્ષાનો પ્રશ્ન સૌથી મુખ્ય હતો. ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેશનું પતન થવા પડી, લગભગ દશ હજાર હિન્દીઓએ જનમાલથી હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા. એ સમયની અસહ્ય અને અપમાનકારી સ્થિતિનું વર્ણન કેપ્ટન શાહનવાઝ અને કેપ્ટન અરશાદે અદ્વાલતમાં કર્યું છે. બેઉએ જણાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાની અફસરો અને સૈનિકોને અંગ્રેજોથી જુદા પાડીને, ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ સવારે ૯ વાગ્યે, ફેશર પાર્કમાં લાવવામાં આવ્યા. ત્યાં અંગ્રેજ અફસર કર્નલ હન્ટે કહ્યું કે, આપણે સૌ હવે જાપાનીઓના કેદીઓ છીએ. હું બાદશાહ તરફથી તમને સૌને જાપાનના પ્રતિનિધિ મેજર ફજીવારાને સુપરદ કરું છું. હવે તમે જાપાની સેનાના હાથમાં છો, અને હવે તમારે, અમારી માફક એમના હુકમો માનવા પડશે. આટલું કહીને કર્નલ હન્ટે મેજર

ફળવારને થોડા કાગળપત્ર પણ આપ્યા કેપ્ડન સહગને અદાલતની સામે એટલે સુધી કહ્યું છે કે હિન્દી અક્ષરો અને સૈનિકોને ઘેરો બકરાની માફક જાપાનીઓના હાથેમા સોંપી દેવામાં આવ્યા હતા. આ અમારા દિવને જળજળસ્ત થોડ લગાડનાર વાત હતી અંગ્રેજોની સાથે આપણને બાંધી રાખનાર દરેક બંધન એમણે જાતે જ આ રીતે તોડી નાખ્યા છે એવો અનુભવ અમને થયો. આ અસહાય રિધતિનો આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોએ સાહસ અને વીરતાથી સામનો કર્યો. આઝાદ હિન્દ સરકારે એમનામાં અને નાગરિકોમાં પણ સ્વાભિમાન ને દેશગૌરવની એવી અનુષ્ઠા લાવના ભરી હીની કે જાપાનીઓને એમની તરફ આખ માડવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી જાપાનીઓના હાથમા પોતાનો દેશ પડે, એવી ક પના માત્રથી એ લોકો ક પી ઊઠતા હતા.

આઝાદ હિન્દ સરકારે એક તરફ પુદ્ધ માટે લશ્કરી સગઠન કરી, એમને માટે ખોરાક, ભરતી, મેના, શિક્ષણ, નાણું, હિસાબ વગેરેની તપાસ સભાળના દફતરો સ્થાપ્યાં, ને બીજી તરફ રાજ્યતંત્રની રચનાની સાથે સાથે રાષ્ટ્રધ્વજતરની બંધી પ્રવૃત્તિઓ પર પણ પૂરું ધ્યાન આપ્યું. નાગરિક શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય રક્ષણ, જનમાલત્રું રક્ષણ, આરિચ્છકતર, લોકશિક્ષણ, મહિનાજગતિ, સામાજિક મેવા વગેરે માટે જુદા જુદા વિભાગો ખોલવામાં આવ્યા જે સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવો આપણે માટે હિમાતય એળખવા જેવું દુર્ઘટ કાર્ય છે, તે સૌ વાતો નિમેષ-માત્રમા ઉકેલી ગઈ અહીં જાપાની સમસ્યા પણ સાપ્રદાયિક સમસ્યાનું અંગ મનીને ઉકેલની દુર્ઘટ થઈ છે, ત્યારે આઝાદ હિન્દ સરકારે 'હિન્દુસ્તાની'ની રચના કરીને એનો એવા વેગથી પ્રચાર કર્યો કે તામીલ તેનુમ્મ અને કેનેડી ઘરોમાં પણ એનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો એના સૂત્રો, ગીતો અને સરમરી સંબંધોમાં સર્વ જાપાઓનું અદ્ભુત મિશ્રણ છે 'જય હિન્દ' કેવી સુદર, સરલ, સ્વયં, સ્વાભાવિક અને અર્થપૂર્ણ કલ્પના છે ? સાપ્રદાયિકતા કે અસ્પૃશ્યતાની તો એમાં ક્યાંય ગંધ સરખી નથી 'હિન્દુ પાણી,' 'મુસ્લમાન ચા' અને 'વૈષ્ણવ રોગી' વગેરે સુધીના

બધાય ભેદભાવ નષ્ટ થઇ ગયા. શાકાહારી ને માંસાહારી બધા એક સાથે ખેતીને ભોજન કરતા હતા. પોતાને હિન્દી સિવાય બીજા કોઇ નામે કોઇ ઝોળખાવતું નહીં. ચારિત્ર્યધર સાથે, નૈતિકતાને દરજ્જે એટલેા ઊંચે કરવામાં આવ્યો હતો કે એની જોડ શોધવી મુશ્કેલ હતી. નાગરિક જીવનમાં આ પવિત્રતા સાધવા સાથે લશ્કરીઓનાં જીવનની પણ કાયાપલટ કરી દેવામાં આવી હતી. ધરખાર વગરના માણસોને જીવનનિર્વાહનાં કામોમાં લગાડી દઇ, સુખી કરવામાં આવ્યા. મત્રાપામાં ખે હજાર એકર જમીન આવા પ્રકારે જ ખેડાઇ ને લણાઇ. ત્યાં રહેનારાઓને ખેતીનો સામાન, બી, ધર બાંધવાની સામગ્રી અને થોડા રૂપિયા આપવામાં આવ્યા. અનેક રાહત કેન્દ્રો અને ઇસ્પતાલો પણ ખોલવામાં આવી. જમલોમાં થે ડોક્ટરોને મોકલી દવાદારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને કિવનાઇન વહેંચવામાં આવી. કુઆલા, લમ્પુર, કેલેના, મેળયો વગેરેમાં રાહત અને તબીબી મદદને દરરોજ હજારો આદમીઓ લાભ ઉઠાવતા હતા. મલાયા, બ્રહ્મદેશ અને યામ્પેડમાં અસંખ્ય ઔષધાલયો ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધા કાર્ય માટે ૬૨ માસે ૭૫ હજાર ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવતો હતો. આનાથી, આઝાદ હિન્દ સરકાર તરફ, હિન્દીઓ સિવાય બ્રહ્મદેશ અને મત્રાપાના લોકોને પણ સ્વાભાવિક પ્રેમ ને આકર્ષણ પેદા થઇ ગયા.

નેતાજીના હૃદયમાં હિન્દ માટે, ચિંતા, બચા અને વેદના ચાતુજ હતી. એમણે પોતાના સાથીઓમાં પણ એની આંચ લગાડી દીધી હતી. નેતાજીને લીધે જ, જાપાનીઓએ કલકત્તા, જમશેદપુર, મદ્રાસ વગેરે શહેરો પર, જેવી ઇંગ્લેંડે બર્લિન પર, જર્મનોએ લંડન પર અથવા અમેરિકનોએ ટોકિયો પર કરી હતી, એવી બીજા હવાઇ ગોલંદાજ ન કરી. આઝાદ હિન્દ સરકારે સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને આઝાદ કરવાની એની મહત્વાકાંક્ષાને અર્થ એનો નાશ, વિનાશ, કે સર્વનાશ કરવો એમ નથી થતો. કેવા બીજા જનસંહાર અને પ્રજયમાંથી એમણે પોતાના દેશવંદુઓનું

રક્ષણ કયું હવું? એટલું જ નહિ, બાળના બીપણ દુષ્કાળમાં જનનાની સેવા માટે એમનું હૃદય તણપી રહ્યું હતું. ૧૯૪૩ ના જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં એમણે શેનાનના રેડિયો પરથી હિન્દી લશ્કરને એક લાખ ૮૦ ચોખા આપવાની જાહેરાત કરી હતી. હિન્દી સરકારને દુષ્કાળ-પીડિત લોકોને રાહત આપવાને, બદલે પોતાનું નાક કપવાનો વધુ ડર હતો. આ જાહેરાતનો સ્વીકાર ન કરાયો. આઝાદ હિન્દ સરકારના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી. એસ. એ. અય્યરે કોર્ટમાં ચાલતી સામે સરકારી વકીલદ્વારા થયેલી જિલ્લેટ તપાસમાં આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે આ જાહેરાત કેવલ લુપ્તપ્રચાર પ્રચાર કે આદેશનને માટે જ નહોતી કરવામાં આવી બ્રહ્મદેશના કોઈ પણ બંદરમથકથી આ ચોખા સહેલાઈથી મોકલી શકાય એમ હતું.

બ્રહ્મદેશ, મલાયા તથા પૂર્વએશિયાના બીજા દેશોના હિન્દીઓના જનમાનના રક્ષણનું જે કાર્ય આઝાદ હિન્દ ફોર્સે કયું હતું, એને માટે રંગૂનના ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશને અને બ્રહ્મદેશના ઇન્ડિયન એસોસિએશને જાહેર રીતે એનો આભાર માન્યો છે, અને લાલ કિલ્લામાં નજરકેદ કેપ્ટન સહગમ પર એ મતલબનો તાર પણ મોકલ્યો છે. આની પછી અત્યાચાર કરવાની જાપાનીઓની દેશુ જ નહોતી હીન આવના નષ્ટ કરીને હિન્દીઓમાં આઝાદ ભાવના પ્રેરવામાં આવી જાપાની સત્તાનો નાશ થવા પછી, બ્રહ્મદેશ, મલાયા કે સિંગાપોરમાં લૂટલાટ કે ધાડચોરીની એક પણ દુર્ઘટના બની નથી. રંગૂન પર ૨૩ મી એપ્રિલથી લગભગ ૫૬૨ દિવસ સુધી આઝાદ હિન્દ ફોર્સનો કાબૂ રહ્યો હતો. કેપ્ટન આર. એન. અરશાદે અક્ષવતમાં વિસ્તારપૂર્વક એ દિવસોની ઘટનાઓનું બ્યાન કયું છે ૨૪ મી એપ્રિલે રંગૂનથી વદાય થતી વેળા નેતાજીએ કર્નલ લોકનાથનને બ્રહ્મદેશ કમાન્ડના જી. ઓ. સી, અને કેપ્ટન આર. એન. અરશાદને એના સ્ટાફ અફસર નીમતાં રહ્યું હતું કે આઝાદ હિન્દ મેના પામેથી હિન્દીઓના જનમાનના રક્ષણનું કામ લેવું અને અંગ્રેજ સેના આવી જતાં, યુદ્ધકેદીઓની

શરણાગતિ કરવામાં આવે. જાપાનીઓએ રંગૂન ખાલી કરી દીધું હતું. સહેરની વ્યવસ્થા આઝાદ હિન્દ ફોર્સે જાળવવી પડતી. પેટ્રોલ, પોલિસ, પહેરો વગેરેનું કાર્ય એમણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. જાપાનીઓ જતાં જતાં એખા વગેરે રેશનના ગોદામો ખુલ્લાં મૂકી ગયાં. આઝાદ સૈનિકોએ એને લુટાતાં જાણ્યાં. સહેરમાં હુલ્લડો, ઉપદ્રવ કે લૂટફાટ પણ એમણે ન થવા દીધી. ૨૬ મી એપ્રિલે કેપ્ટન અરશાદે જોલમાં જઇને અંગ્રેજ વિંગ કમાન્ડર એલ. હડસનની પણ મુલાકાત લીધી. અંગ્રેજ સેનાના વડા અધિકારી એ વેળા રંગૂનમાં જ હતા. કેપ્ટન અરશાદે એમને સ્વાધીન થતાં કહ્યું કે આઝાદ હિન્દ ફોર્સના સર્વ સૈનિકો પણ, યુદ્ધ કેદીઓની એમની સામે શરણાગતિ કરાવવા નૈયાર છે. એમણે એમને પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાનો અને પ્રતિદિન સવારે એમને મળતા રહેવાનો હુકમ કર્યો. રોજ મિત્રસેનાના આવવાની રાહ જોવાવા લાગી. ૬ ફ્રી જુને રંગૂન પર પહેલી વાર વાયુમાંથી આગ વરસાવવામાં આવી. વિંગ કમાન્ડર હડસનને એ બંધ કરાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. એને માટે ટ્રાંસ્મિટર પણ લાવીને આપવામાં આવ્યું. પરંતુ વિંગ કમાન્ડર એનો ઉપયોગ ન કરી શક્યા. ૩ જુ મેએ મિગલડોનમાં આઝાદ હિન્દ ફોર્સવાળાઓએ કાર્ધક પ્રકારે, એક અંગ્રેજ હવાઇ જહાજને સંકેત કરીને નીચે ઉતાર્યું. એના અક્સરને 'વિંગ કમાન્ડરની પાસે લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે માલુમ પડ્યું કે, જાપાનીઓ રંગૂનમાં છુપા રહેતા હોવાનો સંદેહ અને ભય હોવાથી ૪ થી મેએ રંગૂન પર બીજા હવાઇ અને દરિયાઇ ગોલંદાજી કરવાની યોજના ધડવામાં આવી હતી. એ અક્સરની સાથે આઝાદ હિન્દ ફોર્સના આદમીને બંદરીમથક પર ગોલંદાજી ન કરવાનો સંદેશ પહેંચાડવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. એક હજાર પેરેશૂટ સૈનિકો આ ઉદ્દેશથી રંગૂનમાં ઉતારવામાં આવ્યા હતા. ચારેકોર સંદેહ ઝંઝા લગાવીને, બિનશરતી શરણાગતિની જાહેરાત કરવામાં આવી; ને ત્યારે જ રંગૂનને રાખ થતું અટકાવી શકાયું.

૪ થી મેએ અંગ્રેજ સેનાઓ રંગૂનમાં પ્રવેશી. ૨૬ મી દિન્દી પાયદળ પદાટણના ક્રમાંડર ઓગેસ્ટિયર લાહિડરના આવતાં જ, કેપ્ટન અરશાદે આઝાદ હિન્દ ફાજના કાર્ય અને સ્થિતિની પૂરી ઓખવટ કરી. એમની સામે શરણાગતિ ન સ્વીકારવાની વાત પણ રજૂ થઈ. એમણે એટલું જ કહ્યું કે, એવી શરણાગતિ ન સ્વીકારતાં, આઝાદ હિન્દ ફાજના સૈનિકો હજી પોતાની જાવણીઓમાં જ રહે, પરંતુ બધા હથિયારો અને સૈનિકસામગ્રી એમને પહોંચાડી દેવામાં આવે. એમને યુદ્ધકોટી બનાવવાનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો ને કહેવામાં આવ્યું કે બધા લશ્કરી આદર્શોએ ઇનસીન જેલ અને સેન્ટ્રલ જેલમાં આવી જવું જોઈએ, પરંતુ એને જેલ સમજવી ન જોઈએ. બીજે કોઈ સ્થળે વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી આમ કરવું પડે છે. કર્નલ લોકનાથ જ એના મેનાપતિ રહેશે, અને એમની જ વ્યવસ્થા ને સત્તા ત્યાં રહેશે. આઝાદ હિન્દ ફાજનું ચિહ્ન ઉતારી લેવાનું પણ એ જ આશયથી કહેવામાં આવ્યું કે મિત્રસેનાઓએ એનો સ્વીકાર કર્યો નથી, ને તેથી એનું યોગ્ય સન્માન એઓ નહીં કરે. એનાથી અસાતિ અને અરબડ થવાનો ભય હતો. શ્રી. ભાદુરી સાથે આઝાદ હિન્દ સંઘ સંબંધે વાતચીત થતાં ઓગેસ્ટિયર લાહિડરે રાજકીય મામલામાં ન પડવાની તથા સામાજિક સેવા અને નાગરિક રક્ષણનું કાર્ય ચાલુ રાખવાનો અનુરોધ કર્યો. મહાસભાનું ઉદાહરણ ટાંકતાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે રાજકીય બાબતોમાં જે વચ્ચે ગમે તેવો સંઘર્ષ હોય તો પણ, હિન્દુસ્તાનમાં આવી કાર્યોમાં સરકાર સાથે સંપૂર્ણ સહકાર સાધવામાં આવે છે. આર્થિક તથા અન્ય પ્રકારની મદદ આપવાનું આશ્વાસન પણ આપવામાં આવ્યું. આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય જેકને પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ આપવામાં આવી. કર્નલ લોકનાથને ધરપત આપવામાં આવી કે આઝાદ હિન્દ ફાજના સૌ લોકોને હિન્દુસ્તાન પાછા ફરવાની સગવડ આપવામાં આવશે, ઉપરાંત અંગ્રેજ દિન્દી મેનાના સૈનિકો પામેથી ને અત્યંત

જરૂરી કામ કરાવવામા આવે છે તે સિવાય શ્રમતુ બીજુ કોઇ કાર્ય એમની પામેથી નહીં કરાવવામા આવે

આ રીતે આ પદ્ધતિ દ્વાસો સુધી શહેરની આખી વ્યવસ્થા આઝાદ હિન્દ ફોજના હાથમાં રહી અને એણે સુવ્યવસ્થિત રીતે એ અંગ્રેજોને સુપરદ કરી દીધી. અંગ્રેજોને નથી એક ગોળી છોડવી પડી કે નથી કોઇ કુરબાની કરવી પડી પરંતુ આ બધાનું ઈનામ શુ મળ્યું ?

આ દુ ખાન્ત નાટકનો અત પશુ વિશ્વાસઘાતથી જ આવ્યો. એ જ અઠવાડિયામા અંગ્રેજ અધિકારીઓનો સિકકો ફરી ગયો. હીની છોડવામા આવેલી દોરીમા ગરદનને ફસાવી લેવામા આવી ૧૬ મી મેએ પ્રિન્સિપલ લાઉડર 'આઝાદ રાષ્ટ્રિય એક'મા ગયા. આઝાદ હિન્દ સરનારની ૩૫ લાખની રોકડ સાથે બધા કાગળપત્ર અને રજિસ્ટર પશુ જપ્ત કરી લેવામા આવ્યા ૨૮ મી મેએ શ્રી બાદુરીને ગિરફતાર કરીને ૨ ગૂન જેલમા મોકલી દેવામા આવ્યા સાત આઠ દિવસોમાં જ મેકડોને મુકદ્દમાની સમગ્રી દ્રાવણ કરીને અથવા એના વિનાયે ઝનસીન જેનમા ડેદ મરી લેવામા આવ્યા લોકોને શક પડતા ઘેરી લેવામા આવ્યા અને લશ્કરી ચોકીઓ પર તેડી મગાવી પૂછપરછ કરવામાં આવી લગભગ લશ્કરી સત્તાવાળાઓની હકુમત જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તી ગઈ આઝાદ હિન્દ ફોજની છાવણીઓને જ નજરકેદીઓની છાવણી બનાવી દેવામા આવી અને જે જ્યા હતા, ત્યા જ તેમને નજરકેદ કરી લેવામાં આવ્યા યુદ્ધના મેદાનમાં જેમને લેખિત આશ્વાસન આપનામા આવેના કે એમની સાથે યુદ્ધકેદીઓ જેવો વહેવાર રાખવામાં આવશે, તેમને સામાન્ય કેદી બનાવીને, એમના પર પ્રોહ, હત્યા અને વિશ્વાસઘાતનાં સગીન મુકદ્દમાઓ ચલાવવામા આવે છે ! ભારતના છેલ્લા સમ્રાટ બહાદુરશાહના દિવસોમાં થયેલ વિશ્વાસઘાતના ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ દિલ્લીના જ લાન કિંદનામા ફરી થઈ રહી

લાલ કિલ્લામાં બંધે ગમે તેવાં નાટકો રચાય, પરંતુ આરાધન,
 સંમ્માન અને પક્ષેલની ટેકરીઓ, શિર સર્ગર્વ ઊંચા રાખીને, ચિરકાલ
 આઝાદ હિન્દ ફોજના વીર સૈનિકોની વીરતાની સાક્ષી આપતી રહેશે.
 એમના શ્વાસોચ્છવાસથી પવિત્ર થયેલી ત્યાંની હવા, એમના વીરતાના
 સંદેશ એમના દેશવાસીઓને સદૈવ સંભળાવતી રહેશે. એમના સૂત્રો ને
 ગીતોથી ગાજતું અદ્ભુત આકાશ, એમની વીરતા ને પુરુષાર્થની અમર
 કહાણી વર્ષો સુધી લલકારતું રહેશે. એમના રક્તથી રંગાયેલી ત્યાંની
 ધૂળ પર પડેલાં એમનાં પદ ચિહ્નો દ્વારા લખાયેલો બલિદાનનો
 ઇતિહાસ આવતી કાલની પેઢીઓ, સદીઓ સુધી યાદ કરતી રહેશે.
 આજે પણ એમના મહાન ઉત્સર્ગતું પુણ્ય રમરણ એમના દેશવાસીઓ
 આ સૂત્રોથી ગૌરવભેર કરી રહે છે કે :

• ઇન્કિ લા બ હિંદા બાદ !
 આઝાદ હિન્દ હિંદાબાદ !
 જય.....હિંદ !

ચલો દિલ્લી

કદમ કદમ બઢાયે જા, ખુશી કે ગીત ગાયે જા,
એ જિંદગી હૈ કૌમકી, તો કૌમ પે છુટાયે જા,
વંશેરે હિન્દ આગે બઢ, મરને સે તું કણી ન ડર,
આસમાન તક ઉઠાકે સર, જોશે વતન બઢાયે જા.
હિમ્મત તેરી બઢતી રહે, ખુદા તેરી સુનતા રહે,
જો સામને તેરે ચઢે, વં ખાકમેં મિલાયે જા.
ચલો દિલ્લી પુકાર કે, કોમી નીશાં સમાલકે,
લાલ કીલ્લા ગાલકે, લહરાય જા, લહરાય જા.

તિરંગી અંડાનું ગીત.

સર પર તિરંગા અંડા, જલવા દીખા રહ્યા હૈ,
 કોમી તિરંગે અંડે, જિંચે રહો જહાંમે,
 હો તેરી સરખુલંદી, જ્યં ચાંદ આસમાં મેં.
 વં માન હૈ હમારા, વં શાન હૈ હમારી,
 તૂં છત કા નિશાં હૈ, વં જાન હૈ હમારી.
 હર એક બશર કે લગ પર, જારી હોં ચે દુઆયેં,
 કોમી તિરંગા અંડા, હમ શૌકસે ઉડાયેં.
 આકાશ ઓર જમીં પર, હો તેરા બોલબાલા,
 જૂક જાએ તેરે આગે, હર તાજ તખ્તવાલા.
 હર કોમકી નજરમેં, તૂ અમન કા નિશાં હો,
 હો એસે મુઅસ્સરકી, સારા તેરા જહાં હો.
 મુસ્તાક ચે નવાળી, ખુશ હોકે ગા રહ્યા હૈ,
 સર પર તિરંગે અંડે, જલવા દિખ્યા રહ્યા હૈ,
 કોમી તિરંગે અંડે જિંચે રહો જહાંમે,
 હો તેરી સરખુલંદી, જ્યં ચાંદ આસમાં મેં.

જય હો.

સખ સુખ ચૈનકી બરખા બરસે,
ભારત ભાગ હૈ ભાગા.

પંજાબ સિન્ધ ગુજરાત મરાઠા, દ્રાવિડ ઉત્કલ બંગા,
અંચલ સાગર વિન્ધ્ય હિમાચલ નિર્મલ જમુના ગંગા,
તેરે નિત ગુન ગાયેં,
તુઝસે હમ જીવન પાયેં,
જળ જળ પાયેં આશા

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા.
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય જય જય હો.

સખકે દિલમેં પ્રીત બસાયે તેરી મીઠી બાની,
હર સંજેકે રહનેવાલે હર મઝહબકે પ્રાની,
સખ મતલેહ મિટાકે,
ગોદમે તેરી આકે
ગૂંથે પ્રેમકી માલાં

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા,
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય જય જય હો.

સુખહ સંજેરે પંખ પંજેરૂં, તેરે હી ગુન ગાયેં,
સુખાસ ભરી વો મસ્ત હવાયેં, જીવનમેં ઋત લાયેં.
બોલો સખ જન પ્યારે,
જય જય હિન્દ કે નારે,
પ્યારા દેશ હમારા,

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા.
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય, જય જય હો.

જેનું તારનું સરનામું

‘ચલો દિલ્લી છે’

તે બહાર પાડે છે.....

૧ ચલો દિલ્લી	યશપાલ પરિખ	૨-૦-૦
૨ ચલો દિલ્લી	સોપાન	૫-૪-૦
૩ ‘નવ ઓગસ્ટ’	વનવાસી	૩-૮-૦
૪ જય હિંદ (મરાઠી)	સત્યદેવ	૩-૦-૦
૫ જય હિંદ (હિંદી)	પક્કા બામ્બડીંગ	૨-૦-૦
6 Students Fight Slavery —by A. I. S. C.		૩-૦-૦
7 Flames of ‘42’ —by V. S. Jhaveri		0-6-0
(100 Photographs with Messages from leaders.)		15-0-0

જય હિંદ બુક ડેપો

૧૯, વિલ્હામ પટેલ રોડ
ગી. પી. ૨૦૬ મુંબઈ ૪.